

Belgelere Göre Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Kırılma Noktası: Tehcir Hadisesi

Mustafa Sıtkı Bilgin*
Recep Çelik**

Giriş

Şüphesiz ki tarih bilimi açısından hem kavram hem de tarihsel gerçeklik bakımlarından son dönem Osmanlı tarihinin en ihtilafli ve istismara açık devresi, incelemesini yaptığımız döneme tekabül eden 1915 yılı ve civarı olaylarını ihtiva eden ve tehcir hadisesi olarak yanlış bir isimlendirmeye de maruf olan dönemdir. Tehcir hadisesinin günümüzde ulusal ve uluslararası alanlarda istismar edilmesinin birçok sebepleri vardır. Bu olayın belli siyasi hedefleri gerçekleştirmek için tarihi bakımdan suiistimal edilmesi ve çarpıtılması bu sebepler arasında en başta gelen nedenlerden biridir. Ancak, mevcut makalenin yoğunlaşacağı nokta tehcir olayının güncel ya da siyasi yönü değil daha ziyade tarihi yönü olacaktır.

Kavram olarak bakıldığında ise, Arapça asıllı 'hecere' fiilinden türemiş bir kavram olan tehcir kelimesi mana olarak dışarı göndermek, göç ettirmek, terk ettirmek, sürmek

anlamlarına gelir. Bu kelimelerin İngilizce karşılığına ise forced migration, deportation, expulsion, exile, gibi kelimeler denk gelmektedir. Hecere fiilinin anlamı ise, göç etmek, terk etmek, bırakmak, ayrılmak gibi manalara gelmektedir. Bu kelimelere denk gelen İngilizce karşılığı ise migration, separation gibi kelimelerdir.

Ne var ki bu kelimelere karşılık gelen tehcir hadisesinin manasıyla olayın vuku bulunduğu coğrafyadaki tarihsel gerçekliği birbirleriyle örtüşmemektedir. Zorla göç ettirmek, sürmek ya da yurdundan kovmak gibi eylemler bir devlet tarafından icra edildiyse bu ancak tek taraflı olarak ve hiçbir sebep yokken cebir ve şiddeti siyasetinin ana eksenine oturtmuş ve adet haline getirmiş olan bir politikanın ürünü olabilir. Oysaki Osmanlı Devleti'nin geçmiş tarihinde azınlıklara dair takip ettiği siyasette ne cebir ve şiddet geleneği ve ne de tehcir hadisesinin vuku bulma aşamasında tek taraflı takınılmış bir siyasi tavır vardır. Tarihi olaylar ortaya koymaktadır ki tehcir hadisesi, daha ziyade Büyük Savaş'ın başlangıç safhasında Osmanlıya karşı isyan eden ve bir iç savaş çıkarmak isteyen Ermeni faaliyetlerine karşı devletin kendini müdafaa etmek amacıyla almış olduğu bir tedbirdir.

Bu çerçevede isyan eden ya da isyancılarla işbirliği potansiyeli olan Ermeni topluluğu savaş bölgesinden alınıp nispeten savaş dışında kalan bölgelere nakledilmiştir. Burada eğer Osmanlı'nın maksadı imha etmek olsaydı, böyle bir plan Ermenilerin buldukları bölgelerde gerçekleştirilirdi. Hâlbuki Büyük Savaş'ın zor ve zahmetli koşullarında ve maddi külfetine de katlanılarak, Ermeniler, savaş bölgesinden alınarak nispeten daha güvenli olan başka bir bölgeye sevk edilmiştir.¹ Do-

(*) Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-SBF Öğretim Üyesi. Ortadoğu ve Kafkasya Uzmanı.

(**) Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi Öğretim Üyesi.

(1) Hattı zatında tarihi süreç içerisinde vaki olan değişik savaş dönemlerinde birçok ülkenin bu çeşitten sürgün politikaları uyguladığını bilmekteyiz. Mesela I. Dünya Savaşında İngilizlerin, Alman ve Avusturya asıllı vatandaşları için kurduğu toplama kampları, ABD'nin II. Dünya Savaşında Japon asıllı vatandaşlarına uyguladığı yöntemler gibi. Bu türlü politikaları birçok Avrupa ülkesi değişik zamanlarda uygulamıştır.

layısıyla burada karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Mevcut araştırmanın bulgularının da ortaya koyduğu gibi bu durumu belki daha iyi ifade edecek olan kelime, geçici uzaklaştırma amacıyla başka bir yere nakletme anlamına gelen İngilizcesi 'displacement' ve Arapça ve Osmanlıca karşılığı 'münakale' olan kavramdır.

Osmanlı terminolojisi ve arşiv belgelerine bakıldığında da tehcir kelimesinin yukarıdaki açıklamalara benzer bir şekilde 'sevk ve iskân' kelimesi karşılığında ve 'geçici olarak ülke içinde bir yerden başka bir yere nakil' manalarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tehcir sırasında Osmanlı Hükümeti, Ermenileri hiçbir zaman sınır dışına sevk etmemiştir. Dolayısıyla, Osmanlı Hükümetinin almış olduğu 'sevk ve iskân' kararını, devletin bir kısım vatandaşlarını sürekli olarak değil de geçici bir zaman için sorunlu bölgeden alıp ülkenin daha güvenli bir bölgesine yerleştirme hareketi olarak tanımlanması mümkündür.²

Mevcut araştırma, dolayısıyla, son dönem Osmanlı tarihinin, siyasi bakımdan en netameli ve çetrefilli bir konusu olan ama arşiv belgeleri bakımından anlaşılması ve izah edilmesi gayet mümkün bir devir olan Sevk ve İskân ya da galat-ı meşhur olarak tarihimize tehcir hadisesi olarak geçen dönemi inceleme konusu yapacaktır. Konunun tarihi bakımdan gayet anlaşılır olduğunu ifade ettik, zira yüzlerce Türk ve İngiliz belgeleri bu tartışmalı dönemle ilgili geniş malumat sağlamaktadır. İngiliz ve Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan bu çalışma, alanında konuyu mukayeseli olarak ve detaylı bir şekilde inceleyen önemli çalışmalardan biri olmaya aday bir araştırma olma özelliğini taşımaktadır.

Konu incelenirken hem kronolojik hem de tematik-analitik yaklaşım tarzları kabul edilerek konuyla ilgili mümkün olduğunca objektif bir senteze ulaşmak hedeflenmiştir. Konu, üç ana bölüm halinde incelenmiş

olup birinci bölümde tehcire giden süreçte Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihi arka planı ortaya konmuştur. İkinci ve üçüncü bölümler ise tehcir öncesi dönem, tehcir dönemi ve tehcir sonrası dönemleri ihtiva etmektedir.

I. Tehcire Kadar Olan Süreçte Osmanlı-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış

İlk defa Selçuklular döneminde Türk idaresi altına giren Ermeniler 1514 yılında I. Selim zamanında Osmanlı hâkimiyetine tabi olmuşlardı. Bundan az bir zaman sonra Osmanlı yönetimi Ermeni toplumunu 'Millet Sistemi' içine dâhil ederek geniş bir dini ve sosyal özgürlük ortamı sağlamıştı. Ermenilerin 'Gregoryen Milleti' olarak örgütlendiği bu sisteme göre milletler dinlerine göre gruplara ayrılacak ve bu gruplar da dini liderlerin sorumluluğu altında olacaktı. Böylece Osmanlı yönetimi İstanbul'daki Ermeni Patriği'ni Ermeni milletinin dini otoritesi olarak kabul etmişti.³

Millet Sistemi diğer topluluklarda olduğu gibi Ermenilerle devleti dengeli ama aynı zamanda kuvvetli bir bağın oluşmasında zemin teşkil etmişti. Ancak, Tanzimat ve Islahat reformlarıyla birlikte Millet Sisteminin yıkılması Osmanlı toplumları arasında oluşmuş olan hassas dengenin de tahrip olmasına sebep oldu. 1860'ta hazırlanan Ermeni Milleti Nizam-namesi ve 1862 yılında kurulan Ermeni Milli Meclisi gibi reformlar Ermeniler arasında bağımsız bir toplum olma ruhunu kamçılamıştı. 140 üyeli bu Meclisin başkanı Patrik olacaktı ve üyeleri de çeşitli mesleklerden olabilecekti. Osmanlı yönetimi 29 Mart 1863 yılında Ermeni Nizamnamesini onaylamıştı. Böylece, Osmanlı Devleti Ermeni milliyetçiliğinin fitilini ateşleyecek en önemli adımı atmış oldu.⁴

(2) Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara, 2007, s.VI.

(3) Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, p.16; Salahi Ramadan Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy*, London, K. Rustem & Brother, 1987, ss.10-11.

(4) Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s.16.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı bu dönemde Ermeni toplumu siyasi ve ekonomik yönlerden özellikle de ticaretle elde ettikleri büyük servet dolayısıyla Avrupa devletlerinin büyük ilgisini çekmeye başlamışlardı. 1604 yılında İran Şahı Abbas'ın binlerce Ermeni'yi İsfahan'a göndermesinden sonra Ermeniler Hindistan ile ticarete başlamışlardı. 1688 yılında merkezi Londra'da bulunan Londra'daki Doğu Hindistan Kumpanyasından ticari imtiyazlar elde etmişlerdi. Bu şekilde milletlerarası ticaretle giderek artan önem kazanmışlardı. Avrupa devletlerinin Ermeni toplulukları ile siyasi ilgileri daha önceki dönemlerde başlamıştı. Bu devletlerin Ermenilerle gittikçe artan ilgisi Osmanlı Devletine karşı gelişen ayrılıkçı hareketlerin oluşmasında temel rol oynamıştı.⁵

Fransa, Osmanlı Devletindeki Ermenilerle ilk ilgilenen Avrupa devleti idi. Fransa'nın ilgisinin temelinde dini, siyasi ve ekonomik sebepler yatmaktaydı. Fransa bu faaliyetlere 1535 yılından sonra elde ettiği kapitülasyonları kullanarak başlamıştı. Bu tarihten sonra Fransa'nın desteğini alan Papalık, Ermeniler arasında Katolikliği yaymak için misyonerlerini göndermişti. 1604 yılında yenilenen kapitülasyonlarla Fransa'ya tanınan imtiyazlar ticaretle ilgilenen Ermenileri Katolik mezhebine girmeye teşvik etmişti.

Anadolu'da ve Akdeniz'de siyasi ve ticari nüfuzunu geliştirmek isteyen Fransa, Ermenileri bu amaçları doğrultusunda kullanmak istemekteydi. Fransa Katolikleşen Ermenilerin Fransa Kralına kurtarıcı olarak yöneceklerini ve birçoğu zengin banker olan ve bazıları devlet kademelerinde bulunan Ermenilerin Fransa lehine kullanılabileceğini hesaplamaktaydı. Osmanlı kaynaklarının belirttiğine göre 1623-1640 yılları arasında hüküm süren IV. Muradın padişahlık dönemine kadar sadece Gregoryan mezhebinde olan ve devlete bağlı olan Ermeni Milleti arasında bu dönemden sonra Fransa'nın ve misyonerlerin etkisiyle Katoliklik yayılmaya başlamış ve Ermeniler Avrupalıların kendilerini Osman-

lıdan kurtarmalarını istemeye başlamışlardı.⁶ Bu amaçlar doğrultusunda Paris'te 1810 yılında Doğu Dilleri Okulunda Ermenice Kürsüsü açılmıştır.

Sultan II. Mahmut Fransa'nın baskısıyla 1830 yılında Katolik Ermeni Cemaatini ayrı bir millet olarak tanımıştı. Fransa Osmanlı Devleti içindeki Katoliklerin koruyucusu olarak kendisini ilan etmişti. 1895 yılında Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi gereğince Fransa Osmanlıya Ermeniler için ıslahat yapılması konusunda yoğun baskı yapmıştı. Bunlardan güç alan Ermeniler daha sonra aynı yılın Eylül ayında ayaklanmaların en büyüklerinden olan Zeytun İsyanını çıkarmışlardı. Bu ve daha sonraki isyanlarda Fransız Konsoloslarının ve elçilik görevlilerinin de payının olduğu bilinmektedir. Nitekim isyan başladıktan sonra elebaşılar Fransız konsolosunun yardımıyla Paris'e kaçmışlardı.⁷

Ermenilerle siyasi iktisadi ve askeri yönlerden ilgilenen diğer bir devlet Rusya idi. 11. yüzyıldan itibaren Ermeni tacirlerin Rusya ile ticaret yaptığı bilinmektedir. Çar I. Petro Ruslara ipek üretiminin nasıl yapıldığını öğretmeleri için Ermenilerin ülkesine gelmelerini teşvik etmişti.⁸ Rusya'nın 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya'ya hâkim olması ve daha sonra 1828-29 yıllarında Osmanlı-Rus Savaşının çıkması üzerine Ermeniler Ruslar'ın himayesini talep etmeye başlamışlardı. Bu olay böylece Rus-Ermeni siyasi ve askeri ilişkilerinin başlamasına sebep olmuştu. Bu savaşta Osmanlılara karşı Ruslarla birlikte hareket eden Erzurum ve Kars bölgesindeki Ermeniler kendilerine misilleme yapılmasından korktuklarından dolayı Rusya'ya kaçmışlardı. Bundan başka savaş sonunda yapılan antlaşmaya göre Osmanlı Devletinin Rusya'ya gidecek Ermenilere ve Hıristiyanla-

(5) Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, ss.17-18; Salim Çöhece, "Osmanlı Ermeni Toplumunda..." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 8, ss.51-53; Yusuf Sarıнай, "Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Temelleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 7, ss.55-56.

(6) Çöhece, "Osmanlı Ermeni Toplumunda...", ss.51-53; Sarıнай, "Fransa'nın Ermenilere Yönelik ...", ss.55-56.

(7) Sarıнай, "Fransa'nın Ermenilere Yönelik ...", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 7, ss.64-67.

(8) Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s.18.

ra serbestlik tanınması üzerine 40 bine yakın Ermeni Rusya'ya göçmüştü.⁹

Rusya'nın bu dönemden sonra sıcak denizlere inme politikası gütmeye başlamasıyla Osmanlı Devletine karşı tutumu sertleşmişti. Ruslar Osmanlı Devletini içten yıkmak için Anadolu'da bulunan Ermenileri kışkırtmayı temel bir amaç olarak görmüşlerdi. Her ne kadar 1856 Kırım Savaşının sonucunda Ruslar Hıristiyanların yegâne hamisi olma özelliğini kaybetmeye başladılarsa da Çar II. Alexander Rus himayesi altında bağımsız bir Ermeni devleti kurma planını 1881 yılında öldürülene kadar devam ettirmişti. Ancak bu tarihten 1900 yılına kadar Rusya, Çar Alexander'ın projesini takip etmekten vazgeçmişti.¹⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında Ermenilere muhtariyet verilmesi ile ilgili maddeler yer almıştır. Bu muhtariyetten yararlanmak ve hatta Avrupa devletlerinin teşvikiyle Bağımsız Büyük Ermenistan Devleti kurmayı hedefleyen Ermeniler devlet gözünde güvenilir vatandaş olma özelliklerini yitirmeye başlamışlardır.

Böylece, 1860'larda bir iç sorun olarak ortaya çıkan Ermeni sorunu 93 Harbinden sonra emperyalist Avrupa devletlerinin marifetleriyle uluslararası bir sorun haline dönüştürülmüştü. Avrupalı güçler bahsi geçen harpten sonra Osmanlı Devletinin doğu vilayetlerindeki otoritesini azaltmak ve bağınyı zayıflatmak için 'Ermenilere Islahat' projesini ortaya atmışlardı.

Ermenilere Islahat Projesi, Osmanlı'nın Türk-Kürt ve Ermeni tebaaları arasındaki asırların tesis etmiş olduğu iyi komşuluk münasebetlerini yıkmakla kalmamış ayrıca Ermeni ayrılıkçılık düşüncelerini de körüklemişti. Ermeni ihtilalci ve terör fikirleri misyonerler, yabancı okullar ve büyük devletlerin desteğiyle giderek güçlenmiş ve neticede kilise önderliğinde bağımsızlık hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Ermeniler, Bağımsız Ermenistan kurabilmek amacıyla, merkezleri

Avrupa ve Amerika'da olmak üzere birçok komite ve çeteler kurmuşlardır. Bu komite ve çetelerle ilgili Osmanlı arşiv kayıtlarında yüzlerce belge mevcuttur. Bu komitelerde görev alan Ermeniler, Osmanlı topraklarındaki Ermenilere ayrılıkçı-milliyetçilik fikirlerini aşılamışlardır.

1887 yılında kurulan Hınçak Komitesi Osmanlı Ermenileri üzerinde büyük etkiye sahiptir. Hınçak Komitesi ile birlikte 1890 yılında Kafkasya'da kurulan Taşnaksutyun Komitesi de Osmanlı içinde yaşayan Ermenileri kışkırtmaya çalışmışlardır. Bu komitelerin önderliğinde kurulan çeteler Osmanlı'ya bağlı altı vilayeti kurmayı düşündükleri Ermenistan'ın toprakları içerisinde saymışlardır. Bağımsızlık hülyalarını gerçekleştirmek için mücadeleye başlayan Ermeniler, başta Doğu vilayetleri olmak üzere İstanbul da dâhil birçok ilde ayaklanmalar çıkarmışlardır.¹¹

Ermenilerin Osmanlı topraklarında çıkardıkları ilk kayda değer olay Bitlis-Muş taraflarında cereyan eden Kürt Musa Bey olayıdır. Kürt Musa Bey, Muş bölgesindeki Müslüman ahali arasında maddi manevi ağırlığı olan, mahalli idarecilerle iyi geçinen, Huyut Nahiye Müdürlüğünü de yapmış bir aşiret reisiydi. Kendisine bağlı bölgede çok katı bir yönetim tarzı sergileyen Kürt Musa Bey'in idaresi Ermenileri oldukça rahatsız etmişti.

Musa Bey'in ismi ilk defa 1883 Mayıs ayında Bitlis yakınlarında iki Amerikalı misyonere yapılan saldırıdan sonra Avrupa basınında yer almıştı. Bitlis taraflarına misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak için gelen bu iki Amerikalı misyonerin Kürt Musa Bey'in bölgesinde saldırıya uğraması sonucunda bu işin sorumlusunun Musa olduğunu düşünen İngiliz ve Amerikan Sefaretleri, Osmanlı Devleti'ne Musa'yı görevden alıp cezalandırması için iki yıl boyunca baskı yapmışlardı.

(9) Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, ss.17-18; Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)" *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2, ss.52-53.

(10) Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s.19.

(11) Geniş bilgi için bkz., *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, BOA, Yayın No:48, Ankara, 2001, s.120.

Osmanlı Devleti'nin yaptığı tahkikatlar sonucunda Kürt Musa Bey'in suçsuz olduğu ve cezayı hak edecek bir şey yapmadığı ortaya çıkmıştır.¹²

Musa Bey'in bölgedeki baskısı ve ağırlığından rahatsız olan Ermeniler, bu şahıs hakkında birçok itham ve iftiralarda bulunmuşlardır. Bunlar arasında; haneler bastığı, genç bir Ermeni kızını kaçırıp tecavüz ettiği, dinini değiştirmek istemeyen Ermeni kızını döverek gözünü sakatladığı, kilise ve evleri tahrip ettiği gibi şikâyetler yer almakta olup bunlar Ermeniler tarafından padişaha bildirilmiştir.¹³

Bu şikâyetler üzerine İngiltere'nin Erzurum Konsolosu olayları yerinde tahkik etmek üzere Daily News muhabiri ile birlikte bölgeye gitmiştir.¹⁴ Daily News muhabiri tarafından zikri geçen bölgede Ermenilere zulüm yapıldığı haberi üzerine bu olay Avrupa'nın birçok gazetesinde yer alarak Avrupa'nın gündemini işgal etmişti. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamit bu kadar dehşet verici ithamlara maruz kalan Musa Bey'in İstanbul'da yabancı misyon temsilcileri ve gazete muhabirleri huzurunda muhakeme edilmesini için İstanbul'a getirilmesini emretmiştir.¹⁵

Gelen davacılar Kürt Musa Bey'e on ayrı suçtan dolayı dava açmışlardır. İngiliz Konsolosu Musa Bey'in asılması ve Musa Bey'i konuk eden akrabası Üsküdar Mutasarrıfı Bahri Paşa'nın da görevinden azledilmesi isteğini Osmanlı Hükümetine bildirmiştir.¹⁶ 1889'da başlayıp yaklaşık iki yıl süren muhakeme sonucunda suçsuz olduğu anlaşılacak beraat eden Kürt Musa Bey, İngiltere'yi memnun etmek için, 1892 yılında Medine'ye sürülmüş ve yaklaşık olarak yirmi yıl Medine'de mecburi ikamette tutulmuştur.¹⁷

Ermenilerin başlattıkları ikinci büyük karışıklık 1890 yılının Haziran ayında Erzurum'da vuku bulmuştur. Erzurum kilisesi içinde ve şehirde bulunan Sanasaryan Mektebi'nde savaş aleti imal edildiği ihbar edilmiştir. Tahkikat ve araştırmalar neticesinde

yapılan ihbarın doğru olmadığı anlaşılmıştır. Kilise ve okulda yapılan aramaları protesto etmek için dükkânlarını açmayan Ermeniler protestolarını daha da yaymak için kilise ve çevresinde toplanmışlardır. Topluluk dağılırken bazı Ermenilerin Müslümanlara ait dükkânları yağmalaması üzerine asayiş sağlamak için bölgeye gönderilen müfrezeye Ermeniler arasından ateş açılması sonucunda karşılıklı çatışma çıkmıştır. Olaylar sırasında karşılıklı olarak Ermeniler ve askerlerden bazıları ölmüştür. Sonuçta, askeri ve idari yöneticilerin zamanında aldığı tedbirlerle olaylar büyümeden yatıştırılmıştır.¹⁸ Ancak, olaylar sonrasında Erzurum Patriği bütün sorumluluğu hükümet görevlilerine yükleyerek şikâyette bulunmuştur. Patriğin maksadının Avrupa'ya, Ermenileri mazlum göstermek ve Avrupalıları Osmanlı'nın işlerine karıştırmak olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.

Erzurum'da yaşanan bu ilk olaydan beş yıl sonra 30 Ekim 1895 tarihinde Erzurum şehir merkezinde Ermeni çeteci gençlerin etrafa silahla saldırmaları üzerine bir kişi ölmüştür. Bunun üzerine olay yerine gelen jandarmalar çeteci gençlere karşılık verince yaklaşık üç saatlik bir çatışma yaşanmıştır. Olay sonucunda çok sayıda kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Alınan tedbirler sayesinde olaylar etrafa yayılmadan ve çok büyümeden asayiş tekrar sağlanmıştır.¹⁹

Ermeni komitecileri yalnızca Doğu vilayetlerinde değil Osmanlı Devleti'nin başkenti de dâhil olmak üzere diğer vilayetlerde de yıkıcı terör faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hınçak komitesinin İstanbul'da karıştığı ilk olay Kumkapı Hadise'sidir. 30 Temmuz 1890 tarihinde Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde yapılan ayin sırasında komiteci Ermeni bir

(12) Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, İstanbul, 2004, s.26-30, 248-249.

(13) DH.MKT. 1505/85, DH.MKT. 1639/108.

(14) Y.PRK.AS. 56/90.

(15) DH.MKT. 1856/16, DH.MKT. 1858/77, DH.MKT. 1860/117, YA.RES. 49/30.

(16) Y.PRK.EŞA. 12/42; Musa Şaşmaz, age, s.251.

(17) BEO. 44/3289, BEO. 99/7396, BEO. 138/10287.

(18) YA.HUS. 236/38, YEE. 5/15, Y.PRK.AS. 73/91, YA.HUS 297/62.

(19) Y.PRK.UM. 33/24, Y.MTV. 131/13.

gencin, papazın ayin yaptığı yere çıkararak, Bağımsız Ermenistan kurmak için Ermeni Cemaati'ni isyana teşvik eden konuşma yapmaya başlaması üzerine Papaz Efendi, genci engellemeye çalışmış ancak komiteci genç papaza iki el ateş etmiştir.

Ayinde bulunan diğer komitecilerin de olaya katılması üzerine Ermeniler kendi aralarında birbirine girmiştir. Olayları yatıştırmak için gelen asker ve polisler de saldıran komiteciler yakalanarak Ermeni Cemaatini devlete karşı isyan ettirmekten dolayı 5 ila 7 yıl arasında değişen hapis cezasına çarptırılmışlardır.²⁰ İstanbul'da faaliyet gösteren komitecilerin asıl amaçları şehirdeki Ermeni kiliselerinin kontrolünü ele geçirmektir. Kimi papazlar asilerle beraber hareket ederken, kimisi de Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmiştir. Bir tarafta Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde isyan çıkarmak için toplanan Ermenileri teşvik eden papazlar varken²¹ diğer tarafta ise Kumkapı, Galata ve Beyoğlu kiliselerinde gizlenen Ermenilerin silahlarını alıp devlete teslim eden papazlar bulunmaktaydı.²²

Kumkapı hadisesinden sonra patlak veren bir diğer vaka Talori olayıdır. Talori havalisi Bitlis vilayetine bağlı Genç sancağının Kulp kazasıyla, Muş livasının Sason kazası arasında doğudan batıya doğru uzanan bir coğrafyadır. Talori olayı aslında Hınçak partisinin programında bulunan talimatların icra safhasına konulan eylem zincirinin bir halkası olarak ortaya çıkmıştır. Ermeniler, Hiyan ve Sason aşiretleri ağalarına sığınarak bu aşiretlerin himayesi altına girmek istemişlerdir. Mezkûr bölgedeki Ermeniler Kürt aşiretlerin kendi aralarındaki çatışmalarından faydalanmak amacıyla bölgede ağırlığı olan Bekiran aşiretinin Talori havalisinden çıkarılması için Hiyan ve Sason aşiretleriyle işbirliği yapmayı planlamışlardır. Bekiranlılar aleyhinde Ermenilere zulüm yaptıkları yönünde şikâyetlerde bulunmuşlardır. Şikâyetler sonucunda Bekiranlıların Talori havalisine geçişleri yasaklanmış ve bunun sonucunda da Ermeniler, Muş

ovası ile diğer civar yerlerden getirttikleri dindaşlarını 17 yeni köy kurarak yerleştirmişler ve böylece nüfuslarını 2-3 bine çıkarmayı başarmışlardır.²³

Coğrafyanın son derece dağlık ve sarp olmasından dolayı Osmanlı Devleti bölgenin güvenliğini temin ve denetimini sağlamakta başarısız olmuştur. Bu durum ise Ermeni müfritlerin bu bölgeyi bir fesat yuvası ve isyan merkezi haline getirmelerine sebep olmuştur. Ermenilerin isyan etmelerini tanzim etmek üzere hariçten buraya bir fesatçı önder getirilmesine lüzum görülmüştür. 12 Kasım 1893 tarihli bir belgede Rahip Miperil adıyla dolaşan bir Ermeni'nin Genç Sancağı dâhilinde yakalandıktan sonra evinde yapılan aramalar sonucunda Ermenileri silahlandırmakla ilgili evraklar bulunmuştur.²⁴ Böylece, bölgede 1893 yılı içerisinde Ermenilerle Müslümanlar arasında ilk küçük çaplı çatışmalar başlamıştır. Çatışma haberlerini alan devlet de bu olayların sona erdirilmesi için bölgedeki müliki amirlere talimatlar göndermiştir.²⁵

Ermeni çetecileri olayları tahkik için Akçasir köyüne giden Kulp Kaymakamı'nın üzerine hücum ederek isyan başlatmışlardır. Çeşitli mevkiilerde ve yaylalarda bulunan bazı aşiretlere saldırmışlardır. Bölgedeki karışıklıklar Osmanlı Hükümetini son derece rahatsız etse de bunu engellemeye gücü bulunmamaktaydı. İngilizlerin de kışkırtmalarıyla Ermeni çeteciler büyük çaplı bir isyan hazırlıklarına gireceklerdi. Ermeni isyancılar bu amaca matuf olarak kadın ve çocukları güvenli bölgelere naklettikten sonra Bağımsız Ermenistan idealini benimsemiş olan ırkdaşlarını bölgede toplamaya başlamışlardır. Muş ovası ile Kulp ve Diyarbakır'a bağlı Silvan kazalarından gelenlerle birlikte 3.000 civarında silahlı eşkiya bölgeye hâkim Anduk dağında toplanmıştır. Muş'u işgal ederek ora-

(20) HR.SYS 2823-60, YA.HUS 237/45, YA.RES 54/33.

(21) Y.PRK.ZB. 16/49.

(22) YA.RES. 76/61.

(23) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* C. 21, 1 Ağustos 1894-30 Eylül 1894, İstanbul, 1989, s.XXXV-XXVII.

(24) BOA, Y. A. HUS, 285/74.

(25) BOA, İ. HUS, 13.1310.Z/59.

daki cephaneliği elde etmek isteyen isyancılar önlerine çıkan Bekiranlı ve bunlara katılan Badıganlı aşiretlerine hücum etmişlerdir.

Olayı haber alan Osmanlı Hükümeti Ermeni Patriği vasıtasıyla isyancılardan silah bırakıp teslim olmalarını istemiştir. İsyancıların bunu kabul etmemeleri üzerine de bölgeye 4. Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa komutasında 3 tabur yarım süvari bölüğü ve 2 dağ topundan oluşan bir birlik gönderilmiştir.²⁶ Askerin Muş'a ulaşmak üzere bulunduğu haberi gelmesi üzerine isyancılar Muş'a saldıramamıştır. Bunun üzerine civardaki yaylalara dağılan isyancılar eşkıyalığa başlayarak bölgedeki Müslüman ahalinin can ve ırzına musallat olmuşlardır.²⁷ İsyancıların eşkıyalıktan vazgeçmemeleri üzerine Talori'de güvenliği sağlamak için yola çıkan birlikle isyancılar arasında çıkan çatışmalarda 1000 civarında Ermeni isyancı öldürülmüştür. Bölgede tekrar bir isyan çıkmaması için de burada daimi asker bulundurulması kararlaştırılmıştır.²⁸

Olaylar yatıştıktan sonra olayları tahkik etmek için heyetler kurulmuştur. Olayla ilgili yakalanan 22 kişi sorgulanmıştır. Bu yapılan sorgulamanın adil ve tarafsız olmadığı, Ermenilerden sadece 22 kişinin sorguya çekildiği, Müslüman ahalinin Ermeniler üzerine yaptığı hücumlar üzerinde durulmadığı yolunda ileri sürülen iddialar nedeniyle Padişahın emriyle yeni bir tahkik heyeti kurulmuştur. Bu heyet Sason ve Talori olaylarının çıkışı ve cereyanını tam olarak, tarafsız ve adilane bir şekilde tetkik ederek gerçeği ortaya çıkarmakla vazifelenmiştir.²⁹

Yapılan tahkikat sonucunda 18 Nisan 1894 tarihinde İngiltere'nin Ankara Konsolosunun, Ankara Ermeni murahhası vekili vasıtasıyla bölgedeki fesat cemiyetlerine gizli tebligat gönderdiği anlaşılmıştır. Ele geçirilen belgelerde suçlu olduğu anlaşılan 80 civarındaki cemiyet üyesi Ermeni Yozgat ve civarı bölgede yakalanarak tutuklanmıştır. Tutukluların serbest bırakılması için silahlanan Ermeniler, zaptiyeeye saldırmışlardır. Olay bazı

Müslüman mahallelerine de yayılmıştır. Bölgeye gelen müfrezenin silahlı Ermenileri geri püskürtmesi ile birlikte olayı başlatanlarla fesat cemiyetinin elebaşları tutuklanarak olaylar yatıştırılmıştır.³⁰

Ermenilerin sık sık isyanlarından dolayı Osmanlı Hükümeti Ermenileri sıkı bir göz hapsinde tutmaya başlamıştır. Küçük çaplı olayların yaşandığı Van şehrinde Aralık 1895 tarihinde yakalanan komiteci Haçık'ın üzerinden, Ermenilerin bir bölgesel isyan çıkarma hazırlığında oldukları ve bu amaçla da Kürt ve diğer Müslümanları kaçırabileceklerini belirten bir mektup ele geçirilmiştir. Bu mektuptan ve gelen diğer ihbarlardan Ermenilerin planlı bir saldırıya geçecekleri anlaşılmıştır. Beklenen olay Haziran 1896 tarihinde vuku bulmuştur. Van'ın köy ve kazalarından gelen silahlı Ermeniler, Van şehir merkezinde gösteri yapmaya başlamışlardır. Toplanan göstericilerin silahlarını hükümete teslim edip eski yerlerine dönmeleri için devlet ve yabancı konsoloslar devreye girmiştir. Ermenilerin silahlarını bırakmaya yanaşmayıp isyana başlamaları ve çevreye saldırmaları üzerine Osmanlı askeri göstericileri bastırmak için harekete geçmiştir. Çıkan silahlı çatışmalar sonucunda iki taraftan da yüzlerce insan ölmüştür. Saldırıyı zor da olsa bastıran Osmanlı askerleri, silahlı Ermenileri takibe almışlarsa da dağlık bölgelere kaçan Ermeni birlikleri yakalanamamıştır.³¹

Osmanlı askerleri olayları bastırma da Van bölgesinde olaylar tamamen sükûn bul-

(26) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* C. 21, 1 Ağustos 1894-30 Eylül 1894, İstanbul, 1989, Belge No: 140, s.330; Belge No: 151, s.350-354; Belge No: 164-165, s.374-376; Belge No: 189, s.473; Belge No: 151, s.531-540.

(27) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* C.21, 1 Ağustos 1894-30 Eylül 1894, İstanbul, 1989, Belge No: 45, s.151; Belge No: 203, s.505-517, BOA, Y. PRK. A, 10/4, BOA, Y. PRK. ASK, 99/41.

(28) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* C.21, 1 Ağustos 1894-30 Eylül 1894, İstanbul, 1989, Belge No: 54-58, s.165-173; Belge No:77, s.202-203; Bu konuyla ilgili ayrıntılı belgeler için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler C.21, s.204-548; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Bilgis Tabkik Heyeti Raporu, C.31, 24 Ocak 1895-21 Temmuz 1895, İstanbul, 1991, s.VIII-IX.*

(29) Talori Hadisesi ile ilgili daha geniş bilgi için, bkz: Çapakçur ve Genç Bölgesinde Ermeni Faaliyetleri, Recep Çelik, II. Bingöl Sempozyumu 25-27 Temmuz 2008, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl, 2009, s.261-275.

(30) A.MKT.MHM, 645/1.

(31) Y.PRK.AS. 108/99, Y.PRK.UM. 35/9, HR.SYS 2805/2, A.MKT. MHM. 668/1, Y.PRK.ASK. 113/47.

mamıştır. Ermeni çetecilerin zaman zaman hanelere ve askerî birliklere saldırdıkları görülmüştür. Bir nevi gerilla savaşına girişen Ermeni çeteciler fırsat buldukça asker ve sivil Müslüman halkı tacize devam etmişlerdir. Özellikle Rusların Van işgali sırasında Rusya'dan da aldıkları güçle birlikte sivil halka karşı katliama başlamışlardır.³²

Ermeni çetecilerin Osmanlı topraklarında yaptıkları en çok ses getiren olay İstanbul'da gerçekleştirdikleri Osmanlı Bankası baskınıdır. 14 Ağustos 1896 tarihinde Dersaadet Ermeni Merkez Komitesi üyelerinden 50 kişilik bir grup Osmanlı Bankasına saldırıda bulunmuştur. Bankayı basıp, banka çalışanlarını esir alan komite üyeleri Osmanlı Devleti'nden; bankaya müdahale edilmemesi, Ermeni Merkez Komitesinin isteklerinin kabul edilmesi ve cemiyet üyelerinin Avrupa'ya serbestçe çıkabilmelerini talep etmişlerdir. İsteklerinin yerine getirilmemesi hâlinde banka çalışanlarıyla birlikte para ve değerli evraklarını da yok edeceklerini belirtmişlerdir. İstekleri kabul edilmeyip, yapılan ikazları da dinlememeleri üzerine jandarma ve polis olaya müdahale ederek komitecileri etkisiz hâle getirmiştir.³³

Osmanlı Bankası baskını ve sonrasında İstanbul'un çeşitli bölgelerinde (Hasköy, Kasımpaşa, Beyoğlu, Galata, Samatya, Bahçekapı, Karagümrük, Eyüp, Fener) Ermeniler çeşitli olaylar çıkarmışlardır. Olayların sonucunda çok sayıda ölü ve yaralıları olmuştur. Daha sonra Askeri Teftiş Komisyonu tarafından yapılan tahkikat sonucunda Ermenilerden toplanan silahların cins ve sayılarının belirtildiği, tutuklananlara ait bilgilerin olduğu, görevini kötüye kullanan polis ve jandarmalar hakkında yapılan işlemleri de kapsayan geniş bir rapor hazırlanmıştır.³⁴

Hiç şüphesiz ki Ermenilerin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gerçekleştirdikleri en uzun süreli isyan 1879 yılında başlayıp 1915 tarihine kadar devam edecek olan Zeytun hadiseleridir. Zeytun Ermenilerinin isyan

başlatmak için hazırlıklar yapıp gerekli silah ve sair malzemeleri tedarik etmeye başlamalarının devlet tarafından öğrenilmesi üzerine bölgede istihbarat faaliyetleri artırılarak Ermeniler sıkı takibe alınmıştır.³⁵

1895 tarihinde Ermenilerin Elbistan telgraf hattını keserek Zeytun kışlasını 10.000 kişiyle sarmaları üzerine, kışlada 400 asker mahsur kalmıştır. Kışlada mahsur kalan askerlerin acilen kurtarılması için devletten asker sevkiyatı yapılması istenmiştir.³⁶ Ermenilerin Zeytun'la kalmayıp zorbalıklarını Andırın ve Elbistan'daki Müslüman köylerini de kapsayacak şekilde yaymaları üzerine, hükümet, 15 tabur ile 100 süvari askeri, 4 dağ topu ve 1 dağ bataryasını bölgeye göndermiştir. Maraş'taki Ermenilerin de silahları hazır bir şekilde Zeytun'dan bir haber bekledikleri rapor edilmiştir.³⁷

Osmanlı Devleti bir yandan isyanları bastırmakla uğraşırken diğer yandan da karışıklıkların önlenmesi için isyancıları devlete itaat etmeye davet etmiş, isyancıların asiliklerinden vazgeçmemeleri durumunda ise daha sıkı ve sert önlemler alacağını belirtmiştir.³⁸ Ermeni isyancılar devletin yaptığı uyarıları dikkate almayarak bilakis isyanlarını daha geniş bölgelere yaymaya devam etmişlerdir. Yapılan uyarılar ve davetler asiler üzerinde etkili olamamış, devletin arabulucu olarak yolladıkları kişilere de isyancılar kurşunla karşılık vermişlerdir.³⁹

1895 yılında başlatılan büyük Zeytun İsyanı devlet tarafından bastırılmış olsa da bu kalkışma daha sonraki dönemlerde bölgede devam edecek olan küçük çaptaki diğer isyanlara zemin oluşturmuştu. 1896'dan 1914'e kadar olan dönemde küçük çaplı da olsa Zeytun'da çatışmalar eksik olmamış an-

(32) HR.SYS. 2872/2_1-110.

(33) YA.RES. 81/30, Y.PRK.HR. 22/22.

(34) Y.PRK.KOM. 9/21.

(35) Y.PRK.AS. 65/97.

(36) Y.PRK.UM. 35/9, Y.PRK.UM. 33/21, Y.PRK.AS. 108/4, 108/8, 108/99, 113/47, HR.SYS.2805/2, YA.RES. 77/73.

(37) Y.PRK.UM. 33/28, 33/92.

(38) YA.RES. 77/51.

(39) HR.SYS.2810/2.

çak devletin çeşitli kereler müdahaleleriyle bölgede asayiş sağlanabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra ise, asker ihtiyacı sebebiyle bölgede güvenlik açığının ortaya çıkması üzerine başta Zeytun Ermeni Murahhası olmak üzere diğer Ermeni ileri gelenlerinin isyancılara silah tedarik ettikleri tespit edilmiş ve Divan-ı Harp'e sevk edilmişlerdir.⁴⁰

Ancak, silah tedarikçilerinin der-dest edilmesi Zeytun'da asayiş kurmak için yeterli olmamıştı. 1915 yılında askerden firar eden Ermeniler Zeytun'da toplanmaya başlamışlardı. Hatta Zeytun'da toplanan Ermeni asker kaçakları hükümet konağını basma teşebbüsünde bile bulunmuşlardı. Akabinde 17 kişilik jandarma grubuna saldıran Ermeniler iki jandarmayı da şehit ederek, Zeytun'un civar bölgelerle haberleşmesini engellemek için telgraf hattını kesmişlerdi.⁴¹ Zeytun Mutasarrıfı Mümtaz Bey Zeytun'daki olayların tamamen önlenmesi ve bir daha yaşanmaması için etkili tedbirler alınmasını istemiştir. Mümtaz Bey daha önce olaylara karışan sorunlu Ermeni ailelerinin başka yerlere göç ettirilmesinin zor ve sıkıntılı olacağından bahisle onun yerine Ermeni dağ köylerinin ovaya indirilmesini teklif etmiştir.⁴² Zeytun'da başlayan olaylar zinciri aralıklarla sevk ve iskân kararının çıkmasına kadar devam etmiştir.

Zeytun'daki olaylar çevre vilayetlere de sıçramıştır. Nisan 1909 tarihinde Ermeni İhtilal Komitesi üyelerinden 500 kadar kişi Adana Dört Yol'da Müslüman halka saldırarak 200 civarında Müslüman'ı katletmişler ve buradaki askeri kışlayı ele geçirmişlerdir. Adana, Cebel-i Bereket (Osmaniye), Dört Yol ve Erzin ahalisi topluca çektikleri telgraflarda can, mal ve ırz güvenlikleri olmadıklarından yakılarak devletten acilen asker gönderilmesini talep etmişlerdir.⁴³ Karışıklıklarda evleri yakılıp yıkılan insanların perişan bir vaziyette ortada kalmaları ve kendilerine bakacak durumda olmamalarından dolayı Adana Valiliği'nin Osmanlı Devletinden istediği para yar-

dımı yine aynı ay içerisinde devlet tarafından gönderilmiştir.⁴⁴

Dâhiliye Nezareti asayişin sağlanması için Adana Valiliği'ne ahalinin bir arada tutulması için yazılı emir göndermiştir. Ayrıca, Bab-ı Ali tarafından karışıklıklarda açıkta kalanların sayılarının belirlenmesi, bunların nerede ve ne şekilde iskân edilecekleri, bu işler için gerekli maliyetin ne kadar olacağına dair yazılı bir rapor Adana Valiliğinden istenmiştir.⁴⁵

Adana olaylarını soruşturmak için Osmanlı Hükümeti özel bir Divan-ı Harp-i Örfi kurarak Adana'ya yollamıştır. Bu soruşturma için bir Ermeni olan Adliye Müfettişi Artin Efendi de özel olarak görevlendirilmiştir.⁴⁶ Yapılan incelemeler sonucunda Adana olaylarından sorumlu tutulan Hınçak ve Taşnak Komitesi üyelerinden Karabet, Bezdikyan Zakarya ve Doktor Reçepyan Adana İngiliz Komiserliği'ne sığınmışlardır. Osmanlı Hükümeti'nin komiserlikten olayların müsebbibi olan Ermenileri teslim etmelerini istemesine rağmen Adana İngiliz Komiserliği bu üç zanlıyı uzun süre teslim etmemiştir.⁴⁷

Divan-ı Harp-i Örfice yapılan tahkikat sonucunda Adana'da 1924 Müslüman'ın öldürüldüğü 533'ünün de yaralı olduğu; Gayrimüslimlerden ise 1455 ölü bulunduğu, 382 de yaralı bulunduğu tespit edilmiştir. Olayların başlamasında etkin olan veya olaylar başladıktan sonra şiddetlenmesine yol açan şahıslardan 104'ü Müslüman, 1'i kadın olmak üzere 90 Gayrimüslim Divan-ı Harp'e gönderilmiştir.⁴⁸ Görevlerini tam olarak yerine getiremediklerinden dolayı ayrıca Adana Valisi Cevat Bey, Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Asaf Bey ve Adana Kumandanı Ferik Musta-

(40) DH.EUM.2.şb. 68/20, 68/21.

(41) DH.EUM.2.şb. 5/32, 68/30.

(42) DH.EUM.2.şb. 68/35.

(43) DH.MKT. 2829/124.

(44) DH.MKT. 2797/69.

(45) DH.MKT. 2799/55.

(46) DH.MKT. 2804/36, 2807/86, 2814/69.

(47) DH.MKT. 2798/100.

(48) DH.MKT. 2807/40, 2919/55.

fa Remzi Paşa'nın da Divan-ı Harp'te yargılanmasına karar verilmiştir.⁴⁹

Divan-ı Harp-i Örfî'nin yaptığı çalışmalarından sonra Osmanlı Mebusan Meclisi, bölgedeki olayları araştırmak ve tekrarının yaşanmaması için Yusuf Kemal Bey ile Agop Babikyan Efendi'den oluşan bir komisyon kurarak Adana'ya göndermiştir.⁵⁰

Divan-ı Harp'te yargılanan bu zanlılardan bazıları kürek ve pranga cezasına çarptırılmıştır. Adana Olaylarının daha da iyi araştırılması için tekrardan ikisi Maraş'ta biri de seyyar olmak üzere üç Tahkikat Komisyonu daha kurulmuştur. Adana, Antakya ve Maraş Divan-ı Harp-i Örfilerinde görev yapmak üzere üç Müslüman ve üç Gayrimüslim sorgu hâkimi görevlendirilmiştir.⁵¹

15 Ağustos 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Adana olaylarının çıkış sebeplerini incelemek ve memleketin huzur ve güvenliğini sağlamak için alınması gereken tedbirleri içeren bir yazı vilayetlere gönderilmiştir. Ve bu yazıda ülke güvenliğini bozacak her türlü harekete cüret edenler hakkında ağır kanuni cezalar verileceği ve verilen cezaların acilen yerine getirilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁵²

II. Büyük Savaş'ın Başlangıcında Osmanlı-Ermeni Münasebetleri

Osmanlı Devleti'nin savaş için hazırlıklar yaptığı 1914 yılının ikinci yarısına rastlayan dönemde Ermeniler, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin er ya da geç cihan savaşına gireceğini tahmin ederek böyle bir ortamın bağımsız bir Ermenistan devleti kurmak için en uygun bir fırsat olacağını düşünmüşlerdi. Bunun için yoğun bir planlama ve hazırlık dönemi içine girmişlerdi. İngiliz ve Türk belgeleri Ermenilerin Anadolu'da büyük bir isyan hazırlığı içinde olduklarını ve Ruslardan da silah yardımı aldıklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Bu dönemde Rusların Ermenilerle ilgili planları hakkında bir raporda Erzurum'daki 3. Ordu Komutanlığından 19 Haziran 1914'te çeşitli askeri birimlere gönderilen yazıda şunlar ifade edilmekteydi.⁵³

Ruslar Kafkasya'daki Ermeniler aracılığıyla bizdeki Ermenileri bize karşı Osmanlı ülkesinden ele geçireceği yerleri Ermenilere vererek bağımsızlıklarını sağlamak sözüyle kışkırttıkları ve üstelik bizim köylüler kıyafetinde birçok adamları içerdeki Ermeni köylerine götürdükleri ve dağıtılmak üzere sınırdaki kimi yerlere silah ve cephane getirdikleri ve Rus generallerinden Loris Melikof'un oğlunun bu maksatla Van bölgesine gittiği doğru olarak haber alınmıştır...

Doğu bölgesindeki Ermeni isyanlarını Rusların organize ettiği bir ortamda güney bölgesinde de İngiltere ve Fransa Ermenileri kışkırtmak için hareket etmekteydiler. Nitekim Amerikan Milli Savunma Komitesi Başkanı İngiltere dışişlerine yazdığı mektupta Ermenilerin güney bölgesinde isyan ve karışıklık çıkartmak suretiyle Osmanlı Ordusunun Mısır harekâtını engellemeyi planladıklarını belirlemiştir.⁵⁴

Nitekim henüz I. Cihan Savaşı'nın ortalarında bu iki devlet tekmil Orta Doğu bölgesini Mayıs 1916'da imza edilen Sykes-Picot Antlaşması çerçevesinde paylaşacaklardı. Bu topraklardan Bağdat ve Basra şehirleri dâhil olmak üzere Güney Mezopotamya ve Filistin İngiltere'ye kalırken Halep, Şam, Musul ve güneydoğu Anadolu bölgesi Fransızlara bırakılmıştı.⁵⁵

Henüz Osmanlı Devleti savaşa girmeden ortaya çıkan Zeytun (Süleymanlı-Maraş) isyanı Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı

(49) DH.MKT. 2875/81, 2892/12.

(50) DH.MKT. 2824/16.

(51) DH.MKT. 2853/85.

(52) DH.MKT. 2902/98.

(53) 3. Ordu Komutanlığından Çeşitli Birliklere, 19 Temmuz 1914, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, (Bundan sonra ATBD olarak kısaltılacaktır), Belge no.1804, Aralık 1982, sayı 81, s.6.

(54) Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi*, s.311.

(55) Mustafa Sıtkı Bilgin, "Anglo-Turkish Relations in the Middle East: British Perceptions, 1945-1953", Basılmamış Doktora Tezi, Birmingham Üniversitesi, 2001, Bölüm I.

nasıl bir yöntem takip edeceğine dair önemli bir işaret. 17 Ağustos 1914'te seferberliğin ilanından sonra Zeytun'daki Ermeniler Türk birliklerine katılmak istemediklerini ve kendilerinin ayrı bir Ermeni alayı kurmak istediklerini bildirmişlerdi. İstekleri reddedilince de 500-600 kişi civarındaki Ermeni çetecileri silahlı ayaklanma başlatıp, askere, jandarmaya ve halka saldırmışlardı. Zeytun'da yüz Müslümanı katleden Ermeniler tedhiş hareketlerine ve yağmacılığa devam etmişlerdi. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti Eylül ayında Zeytun'a 200 askeri göndermiştir.⁵⁶

Yapılan çarpışmalarda Yüzbaşı Süleyman Bey'le birlikte 8 Türk askeri şehit olup 26'sı yaralanırken, Ermeni çetecilerin çoğu bölgenin dağlık ve sarp olmasından istifade ederek kaçmıştır. Bu dönem zarfında Maraş'a yakın bir başka bölge olan Fındıcak'ta ise Ermeni kaynaklarının belirttiklerine göre çok sayıda sivil ve asker Türk öldürülmüş ya da yaralanmıştır.⁵⁷

İttihat ve Terakki Hükümeti'nin 4 Kasım 1914'te savaş kararı almasından sonra sadece Ruslar değil diğer itilaf devletleri de Ermenileri silahlandırarak ve bağımsızlık vaat ederek Osmanlı Devletine karşı kışkırtmışlardı. İngiltere'nin Mısır Valisi Dışişleri Bakanı Balfour'a 25 Aralık 1917 de yazdığı raporda Ermeniler ile itilaf devletlerinin birlikte hareket etmesinin ittifak devletlerini çok rahatsız ettiğini bildirmişti.⁵⁸ Bir başka İngiliz belgesinde ise Paris Konferansında Ermeni Deleşesi'nin başkanlığını yapan Bogos Nubar şunları ifade etmişti: '...Savaşın başlangıcında Türk Hükümeti Ermenilere Ruslara karşı savaşmaları halinde otonomi vermeyi teklif etmişti. Ancak Ermeniler bu teklifi reddetmişler ve itilaf devletleri için çarpışmışlardır.'⁵⁹

Savaş başlamadan önce Rusya'nın Ermeni örgütleri ve kiliseleriyle işbirliği içinde yürüttükleri propaganda, silahlanma ve teşkilatlanma faaliyetleri savaşın başlamasıyla birlikte uygulamaya konmaya başlanmıştı.

Ermeni komite ve çetelerinin yaptığı faaliyetler şu şekilde meydana gelmekteydi: Osmanlı ordusundan silah ve cephanelerle birlikte kaçmak, köy ve kasabalarda genç yaşlı demeden katliam yapmak, evleri yakmak yerleşim birimlerini harap etmek, cepheden dönen yaralı askerlere saldırmak, askeri sevkîyat ve ikmal yollarını kesmek, Ermeni aşiretlerden zorla ya da gönüllü çeteler teşkil ederek cephe gerisinde Osmanlı Ordusunu arkadan vurmak, Müslümanları buldukları yerlerden baskı ve zor yoluyla kaçırmaya çalışmak ve bu yerlerde Ermeni hâkimiyetini kurmak.⁶⁰

Osmanlı Hükümeti tüm bu olaylar karşısında sühulet ve sükûnetini bozmamış Ermeni vatandaşlarının ikaz ve ikna yoluyla devlete bağlılığını sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı Başkumandanlığı 8 Nisan 1915 tarihinde İstanbul Ermeni Patriğine bir telgraf göndererek Taşnak ve diğer Ermeni komitelerinin Van ve Sivas'ta isyan halinde bulduklarını ve bu isyanları civar vilayetlere de yaymak istediklerini belirttikten sonra Patrik Efendinin 'hain ihbarcılarının yalan haberleriyle şikâyet edeceği yerde ruhani vazifeleri içinde dindaşlarını aydınlatması ve Ermenilerin itaat ve sadakat yoluna döndürülmesine yardımcı olmasının sağlanmasını' bildirmiştir.⁶¹

Osmanlı Devleti'nin tüm bu ikaz ve ihtarlarına rağmen, Ermeni isyan vakalarının gittikçe çoğalması ve bir iç savaş tehlikesinin belirmesi neticesinde cephe gerisinde bulunan ve savunmasız durumda bulunan binlerce Müslüman'ın hayatlarının tehlikeye düşmesi üzerine Bab-ı Ali artık kesin tedbir-

(56) İçişleri Bakanlığından Milli Savunma Bakanlığı Yüksek Katına, 3 Eylül 1914, *ATBD*, Belge no.1806, Aralık 1982, sayı 81, s.19; Uras, *Tarıhte Ermeniler*, s.603.

(57) Ahmet Eyicil, "Armenian Atrocities and Activities of the Bozo Bands in Maraş during the Great War", *Review of Armenian Studies*, Vol.I, No.5, 2003, s.42-43.

(58) Mısır Yüksek Komiserliğinden Balfour'a 25 Aralık 1917, FO 141/430.

(59) Paris Barış Konferansı, 26 Şubat 1919, FO 371/4376.

(60) Azmi Süslü ve Diğerleri, *Türk Tarıhinde Ermeniler*, Ankara, 1995, s.163.

(61) Azmi Süslü'den naklen, *Türk Tarıhinde Ermeniler*, ss.105-106: Başbakanlık Arşivi Babiali-Dahiliye Nezareti-Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemî, Dosya 52/96-98; Genel Kurmay ATASE Arşivi, no./2, kls.401, dos.1580, fih.9-3.

ler alma yoluna gitmişti. Bu tedbirlerden biri de 24 Nisan 1915 yılında 'İçişleri Bakanlığı tarafından iflah olmaz menfi faaliyetleri sıralanan Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve elebaşlarının tutuklanması' olmuştur.⁶²

Bu olaydan sonra büyük miktarda silah ve cephane Ermenilerin yoğun oldukları bölgelere akmaya başladı. Özellikle Oltu, Sarıkamış, Iğdır, Kars, Bitlis, Van gibi Rusya'ya yakın bölgelerdeki Ermeniler isyancı komiteler tarafından silahlandırılmaya başlanmıştı. Rus ordusuna bilgi sağlamak amacıyla Trabzon, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Sivas ve Kayseri illerinde Ermeni ajan merkezleri kurulmuştu. Bu tarihlerde Rus ordusu Ermeni isyancıları desteklemek için Beyazıt, Pasin, Kotek kasabalarına doğru harekete geçmiş ve bundan cesaret alan Ermeniler ise bu kasabalarda sivil halka karşı akıl almaz işkence ve katliamlara girişmişlerdi. Ermeni isyanları ve çete faaliyetleri Zeytun'dan sonra Kayseri, Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Mamuratül-Aziz, Erzurum, Sivas, Trabzon, Adana, Urfa, Musa Dağı gibi bölgelere yayılmış ve artarak devam etmişti.⁶³

Nisan 1915 yılında Van bölgesindeki başlatılan ayaklanmalar ve burada Türklere karşı yapılan kıyımlar Ermeni isyan ve katliamlarının en büyüklerindendi. Şubat ayında Gevaş, Çatak ve Adilcevaz gibi ilçelerde çeteler kurarak hazırlıklara başlayan Ermeni komiteleri Nisan ayı başlarında Taşnakların organize ettikleri büyük isyana katılmak üzere Van'a hareket etmişlerdi. Taşnaklar Anadolu'daki Ermenilere, eğer yaklaşmakta olan Rus ordusuna yardım ederlerse Rusların kendilerine bağımsızlık vereceğini bildirmişlerdi. Bu sırada Rus ordusu Türk topraklarından kendilerine katılan büyük miktarda Ermeni gönüllüleriyle birlikte harekete geçmişti. 7 Nisan gününden itibaren Van şehrini kuşatan Ermeniler, Rus ordusunun da yardımıyla 14 Mayıs'ta şehri ele geçirerek sivil halka karşı büyük bir kıyım gerçekleştirmişlerdi. Sadece 1500 Türk bu katliamlardan kendilerini

kurtarabilmişti. Ermeniler daha sonra da Rusya'nın koruyuculuğu altında bağımsız bir Ermenistan devleti ilan etmişlerdi.⁶⁴

III. Sevk ve İskân (Münakale) Kararının Alınması ve Uygulanması

Alınan tüm tedbir ve yapılan uyarılara rağmen, Ermeni isyanlarının devam etmesi ve savaş sırasında sınır bölgesindeki Ermenilerin Rusya ile birlikte hareket ederek, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaları, hükümeti, isyanları bastırmak ve iç güvenliği sağlamak üzere yeni tedbirler almaya mecbur etmiştir. Bu yeni tedbirlerin en önemlisi ise en son çare olarak alınacak olan Sevk ve İskân kanunu idi.

Devlet, nihayet Rumi 14 Mayıs 1331 (miladi 27 Mayıs 1915) tarihinde 'Tehcir Kanunu' namıyla galat-ı meşhur olan geçici Sevk ve İskân veya tenkil kanununu çıkarmıştır. Bu kanun 'vakt-i seferde icraat-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat'⁶⁵ adıyla çıkarılmış ve kısaca 'kanun-ı muvakkat olarak' tarihçiler tarafından isimlendirilmiştir. Sevk ve İskân ya da tenkil kanunu Ermeni çetelerinin Türklere karşı yapmış oldukları katliamları durdurmak, devlete karşı isyan ve casusluk faaliyetlerini önlemek amacıyla bu faaliyetlere karışanları savaş bölgelerinden alarak uzak yerlere sevk etmek düşüncesiyle çıkarılmıştı. Karar aşağıda belirtilen 4 maddeden oluşmaktaydı:

Madde 1: Vakt-i seferde ordu ve kordü ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafa-i memlekete ve muhafaza

(62) Agm. İlk etapta isyan olaylarına karıştığı tespit edilen 2345 kişi tutuklanmıştır.

(63) Sonyel, The Ottoman Armenians, ss.290-307.

(64) Van Jandarma Tümen Komutanlığı Raporu, 16 Nisan 1915, Belge No:1825, s.120; Van Valiliğinden 3. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915, Belge No:1826, s.124; Van Valiliğinden 4. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915, Belge No:1827, s.128; Başkomutanlık Vekaletinden İçişleri Bakanlığına, 2 Mayıs 1915, Belge No:1830, ATBD, Aralık 1982, S.81. Ayrıca bkz., Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, ss.168-172; Sonyel, The Ottoman Armenians, s.297.

(65) Takvim-i Vekayi, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915).

za-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab (hemen) kuvva-i askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2: Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetliklerini hissettikleri kura (köyler) ve kasabat ahalisini münferiden (ferd olarak) veya müctemian (toplu olarak) diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3: İş bu kanun tarih-i neşrin-den muteberdir.

Madde 4: İşbu kanun meriyyet-i ahkâmına Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.⁶⁶

Bundan başka İçişleri Bakanlığı 30 Mayıs 1915'te çıkardığı yönetmelikle (toplam 15 madde) tehcire muhatap olan kimse-lerin yolculukları esnasında sağlık, güvenlik ve esenliklerinin sağlanmasıyla ilgili her türlü tedbirleri almıştı. Yönetmeliğin bazı maddeleri şunlardı:

Ahval-i harbiye ve zaruret-i fevkalade-i siyasiye (Harp hali ve olağanüstü siyasal zorunluluklar) dolayısıyla mahll-i ahire (başka yerlere) nakilleri icra edilen Ermenilerin iskânı ve iaşesiyle (yerleşme ve beslenmesiyle) hususat-ı saireleri hakkında talimatnamedir (yönetmeliktir).

Madde 1: Nakli icabeden ahalinin temin-i sevki, mahalli memurin (yöresel memurlar) idaresine aittir.

Madde 2: Nakledilen Ermeniler, kaffe-i menkulat (taşınabilecek bütün mallarını) ve hayvanatını birlikte götürebilirler.

Madde 3: Mahall-i iskaniyelerine (yerleşecekleri yerlere) sevk edilen Ermenilerin esna-yı rahda (yolculuk esnasında) muhafaza-i can (canlarının korunması) ve mallarıyla temin-i iaşe (yiyecek temini) ve istirahatları,

güzergâhlarında (geçtikleri yerde) bulunan memurin-i idariyeye (yönetim makamlarına) aittir. Bu hususta vaki olacak terahi ve tekasülden (gevşeklik ve ilgisizlikten) ala meratibim ve kaffe-i memurin mesuldur (sırasıyla bütün memurlar sorumludur)...⁶⁷

Öncelikli olarak Sevk ve İskânı; Osmanlı ordularının cephe güvenliğini tehlikeye düşürmemek için Kafkas ve İran cephesiyle, Sina cephesi gerilerinde bizzat cephede düşman safında savaşıyor, düşmana yer göstererek Osmanlı Ordusunu zaafa düşüren veyahut da cephe gerisinde halka yaptıkları zulümlerle milletin moral kuvvetini ve devlete karşı güveni yıkmaya çalışan komitacı ve bozgunculara karşı uygulanmıştır. Dolayısıyla, Tehcir Kanununun uygulanması iki ana bölge üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunlardan biri Kafkas ve İran cephesinin arka kısmını oluşturan Erzurum, Van, Bitlis dolayları iken diğeri Sina cephesinin geri bölgesini oluşturan Adana, Mersin, İskenderun civarları idi. Daha sonra bu uygulama diğer vilayetlerde isyana karışmış olan Ermeniler için de uygulanmıştı. Katolik ve Protestan Ermeni toplulukları ilk dönemlerde tehcir işlemine tabi tutulmamışlardı. Genelde tehcire tabi tutulanlar Musul, Halep vilayetleri ile Diyarbakır'a yakın çevrelere yerleştirilmişlerdi.⁶⁸

Sonuçta, 30 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinin 26 Mayıs 1915 tarih ve 270 numaralı tezkiresi üzerine Meclis-i Vükela, düşmanla işbirliği yapan ve isyan çıkaran Ermenilerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılması kararı almıştır. Bu yönetmelik çerçevesinde:

1- Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin tamamı

2- Halep vilayet merkezi hariç, İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-ı Şugur, Antakya kazaları dâhilindeki köy ve kasabalar,

(66) *Takvim-i Vekayi*, 1 Haziran 1915.

(67) Bab-ı Ali Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, Talimatname, 30 Mayıs 1915, Belge No: 1916, *ATBD*, Mart 1983, S.83, ss.131-133.

(68) DH.ŞFR.52/281, DH.ŞFR. 53/201, ZB. 352/90; Halaçoğlu, Ermeni Tehciri..., ss.53-55.

3- Maraş şehir merkezi hariç, sancağın tamamı

4- Adana, Sis (Kozan), Mersin şehir merkezleri hariç, Adana, Sis, Mersin, Cebel-i Bereket sancaklarının tamamındaki Ermenilerin sevk ve iskâna tabi tutulması kararları alınmıştır.

Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden sevk edilen Ermeniler; Musul vilayetinin güney kısmı, Zor sancağı ile Urfa merkezi hariç olmak Urfa'nın köy ve kasabalarına sevk edilecekti. Adana, Halep ve Maraş civarından sevk edilen Ermeniler Suriye vilayetinin doğu kısmıyla Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusunda iskân ettirileceklerdir.

Aynı kararda Ermenilerin yola çıkmadan evvel sahip oldukları mal ve emlakleri rayiç bedelleri üzerinden alınmış, zayi olabilecek eşya mal ve hayvanları satılmış ve bedelleri para olarak mal sandıklarına emaneten bırakılmıştır. Sevk sırasındaki her türlü nakliye masraf ve harcamalarının muhacirin tahsisatından karşılanması sağlanmıştır. Sevk işlemleriyle doğrudan Dâhiliye Nezareti yetkili kılınmıştır. Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 900 bin civarındaki Ermeni göçmenin sevk ve iskânı, iâşe ve ibatesi için 1915 yılında 25 milyon kuruş ve 1916 yılı için ise 230 milyon kuruşluk bir bütçe ayırdığı belgelerden anlaşılmaktadır.⁶⁹

Sevk ettirilenlerin geride kalan mallarını koruma altına almak için Emval-i Metruke Komisyonu kurulmuştur. Dâhiliye Nezareti-ne bağlı olup maaşlı olarak bir başkan, biri dâhiliye memurlarından, diğeri ise maliye memurlarından olmak üzere iki üyeden oluşan Emval-i Metruke Komisyonu kurularak görev yerlerine gönderilmesi, komisyon olmayan yerlerde ise aynı görevi valilerin yapacağı belirtilmiştir. Ermenilerin sevk sırasında zorluk çekmemeleri, mal ve canlarının korunması yerel yönetimlerin yükümlülüğüne bırakılmıştır. Bununla ilgili kayıt defterleri kilise, mahalli idare ve komisyon tarafından tutulacaktır.⁷⁰

Sevke tabi tutulacak Ermeni nüfusu arttırılıp tehcir tüm ülke sathına yayıldığı için Ermenilerin iskân ettirileceği yerler de genişletilmiştir. 5 Temmuz 1915 tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul vilayetleri, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmir mutasarrıflıklarına gönderilen tebligatla, Ermenilerin iskân edilmeleri için tahsis edilen bölgelerin genişletildiği bildirilmiştir.⁷¹

Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dâhil olmak üzere Musul Vilayetinin doğu ve güneydoğusuna, Diyarbakır sınırından yirmi beş kilometre içeride, Habur ve Fırat vadilerindeki yerleşim yerleri dâhil, Zor sancağına, Halep vilayetinin kuzeyi hariç bütün köy ve kasabalarla, Havran ve Kerek sancakları dâhil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından yirmi beş kilometre uzaklıkta bulunan yerleşim yerlerine, Ermenilerin iskân edilmesi planlanmıştır.⁷²

Olaylara fiilen karışmamak şartıyla bütün devlet memurları ve aileleri, mebuslar ve aileleri, Osmanlı Bankası çalışanları, devletin fabrikalarında çalışan işçiler, lokomotif kumpanyası ve fabrikasında, inşaat mahallerinde çalışan işçiler ve yakın akrabaları, Konya'da faaliyet gösteren "Erva ve İska" Şirketi'nde müstahdem Ermeni memurları, doktorlar, Deutsch Orient Bank çalışanları, Reji idaresi memurları, Duyun-u Umumiye memurları tehci-re tabi tutulmamışlardır.⁷³

Hastalar, âmâlar, yaşlılar, yetim çocuklar, dul kadınlar köylere veya yetimhanelere yerleştirilmişlerdir. 1918 tarihli Adana vilayetinden çekilen telgrafa göre Müslümanların korunması altında bulunan Ermeni kız ve erkek çocuklardan kimsesiz olan, ebeveyn ve akrabaları ortaya çıkmayanların Ermeni

(69) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van, Yüzcüncü Yıl Üniv. Yay., s.125.

(70) MV.198/163.

(71) DH.ŞFR. 53/94.

(72) DH.ŞFR. 54/315.

(73) DH.ŞFR. 55/311, 55-A/203, 55/19, 54-A/14, 55-A/242, 54-A/294, 55-A/230, 63/96, 55/64, 55/318, 56/77, 55/148, 55/214, 57/284, 55-A/27, 56/242, 60/48.

kiliselerine teslimleri ve ruhani reisler bulunmadığı ve millettaşları tarafından da kabul edilmedikleri takdirde iaşe ve muhafazalarının hükümetçe karşılanması istenmiştir. Ancak hiçbir yere yerleştirilemeyenler de ortada bırakılmayıp Müslüman köylerine dağıtılmışlardır.⁷⁴

Yola çıkacakların mallarının değerlerinden çok ucuza alınmasını engellemek için, Ermenilerin yanlarına istedikleri kadar eşya almalarına izin verilmiştir. Satış işlemlerinde haksızlık olması durumunda satışın feshedilerek gerçek fiyat üzerinden tekrardan satış yapılması sağlanmış, taşınamaz mallarının üzerinden başkalarının işlem yapması ise yasaklanmıştır. Ermenilerin boşalttığı yerlere hariçten yabancıların yerleşmesi de mutasarrıflıklara gönderilen yazıyla kesinlikle yasaklanmıştır.⁷⁵

Ermenilerin malları satılıp, borçları düşüldükten sonra geriye kalan meblağ kendilerine teslim edilmesi planlanmıştır. Devlet satış işlemlerini üzerine alabildiği gibi Ermenilere isterlerse kendi mallarını satabilme imkânları sağlanmıştır.⁷⁶ Meydana gelebilecek yolsuzlukları önlemek amacıyla hükümet, Mülkiye müfettişlerini aksaklıkları ve yolsuzlukları önleme amacıyla ilgili bölgelere göndermiştir. Batı bölgelerindeki Ermenilerin sevk öncesi hazırlıkları esnasında kendilerine kötü muameleler yapıldığı üzerine yapılan tahkikat neticesinde, Hüdavendigâr vilayetindeki memurların gayrimeşru işlerde buldukları anlaşılacak bunun engellenmesi için yazılı emir verilmiştir. Bazı memurların da görevlerine son verilmiştir.⁷⁷

Ermeni sevkıyatı sırasında usulsüz davranışlarda bulunan Tenos Kaymakamı görevden alınmış, Aziziye Kaymakamı hem görevden alınmış hem de yaptığı işlerden dolayı Divan-ı Harp'e gönderilmiştir. Osmanlı Hükümeti sevk esnasında, Ermenilerin can ve mallarına göz diken vurguncuları engellemek için elinden geldiğince titiz davranmıştır. Suçu işleyen kim olduğuna bakmadan

görevini kötüye kullanan yöneticileri görevlerinden alarak mahkemeye çıkartmıştır.⁷⁸

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti Ermeni tehcirini belirli bir süre için planlamıştı. Savaş durumunun ortadan kalkıp ortalığın sakinleşmesinden sonra tehcire gönderilenlerin tekrar memleketlerine dönmeleri hedeflenmiştir. Öyle ki Ermenilerin emlaklerini satmaları yasaklanarak, yalnızca zaman içerisinde bozulacak malların satışı teşvik edilmiştir.⁷⁹ Böylelikle zorunlu ikametleri bittiğinde memleketlerinde oturacak yerleri olması sağlanmıştır. Yollarda paralarının kaybolması ihtimaline karşı Ermenilerin sahip oldukları nakit para ve ziynet eşyalarının posta yoluyla göndermelerine izin verilmiştir.⁸⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Ermenilerin eski topraklarına dönmelerine izin verilmiştir. Topraklarına geri dönmek isteyen Ermeni muhacirlerin yolculuk esnasında Anadolu Demiryolu ile ücretsiz yolculuk yapmaları sağlanmış ve yol için iaşeleri temin edilmiştir. Ayrıca bazı vergilerden de Ermeni muhacirler muaf tutulmuştur.⁸¹ Aşair ve Muhacirin Umum Müdüriyeti tarafından bütün vilayetlere gönderilen emirde, Ermeni muhacirlerinden geri dönenlere ait menkul ve gayrimenkul malların iade edilmesi bildirilmiştir. Malları iade edilecek Ermenilere haksızlık yapılmaması için vilayetlerdeki mülki amirlerin talimatlara uygun hareket etmesi istenmiştir.⁸²

Buraya kadar Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasının siyasi sebepleri üzerinde Türk ve diğer yabancı ülkelerin belgelerinden elde

(74) DH.ŞFR. 76/206, 94/56, 55/42, 55/323.

(75) DH.ŞFR.54-A/388, DH.ŞFR. 55/184.

(76) DH.ŞFR.54-A/298.

(77) DH.ŞFR. 55/344, DH.ŞFR. 56/207, DH.ŞFR. 56/236, DH.ŞFR. 59/196, DH.EUM.MEM. 71/53.

(78) DH.ŞFR. 57/105, DH.ŞFR. 57/116.

(79) DH.ŞFR. 58/158.

(80) DH.ŞFR. 55/289.

(81) HR.SYS. 2487/10, DH.ŞFR. 98/59, 97/157, 102/58, DH.UMVM. 159/65; Ermeni tehciri öncesi ve sonrası ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 91, Ankara, 2007.

(82) DH.ŞFR. 98/13, 97/115, 95/226, 99/35.

ettiğimiz verileri ortaya koymaya çalıştık. Ancak, Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasının arka planında siyasi sebeplerden başka sosyal, kültürel, ekonomik ve Osmanlı Devletinin acziyetinden kaynaklanan sebepler de mevcuttur. ‘Millet-i Sadıka’ olan kadim dostlar nasıl oldu da tabiri caizse Millet-i Faside durumuna düştüler ya da düşürüldüler. Bunun sebeplerini genel ve özet olarak birkaç maddede toplamak mümkündür.

Bu sebeplerden birincisi ve en önemli si Türklerle Ermenileri birbirlerine bağlayan muhkem bağın yani Millet Sisteminin Tanzimatla birlikte yıkılması ve yerine kadim dostluk bağını devam ettirecek yeni bir sistemin inşa edilememesidir. Yabancı saikler altında idare edilen Tanzimat ve Islahat dönemleri azınlıklara verilen tavizlerle iç siyaseti tanzim etme yoluna gitmişti. Bu durum ise devletin maruz kaldığı iç meseleleri çözme bir yana yeni problemlere neden olmaktadır.

16

İkinci sebep ise, Ermeni aydınları arasında yayılan ve Ermenilerde bağımsızlık ve siyasi bilincin oluşmasını sağlayan ‘Zartonk’ adı verilen ‘Ermeni Rönesans’ı hareketinin ortaya çıkmasıdır. Bunun da kökleri Tanzimat Fermanının ilanına kadar uzanır. Zira Tanzimat Fermanıyla birlikte eşitlik temeli üzerinde şekillendirilmeye çalışılan yeni Osmanlı toplum yapısı asırlarca birikim sonucu oluşan geleneksel yapıyı bozmuştu. Türk, Ermeni ve diğer toplumlar arasında yüzyıllardır oluşan değer yargıları, kurumlar ve dengeler Tanzimatla birlikte sarsılmaya başlamıştı. Bu durum, Fransız İhtilali fikirlerinin yıkıcı tesirlerinin de etkisiyle, Osmanlı toplumları arasındaki taşları yerinden oynatmış ve bunlar arasında ayrışmaya sebebiyet vermişti. Bu hareket daha sonra Ermeni milliyetçiliğinin radikal bir yöne evrilmesinde de başat bir rol oynamıştır.⁸³

Üçüncü sebep ise, 93 Harbinden sonra Osmanlı Devletine dayatılan Ermenilere reform meselesinde Bab-ı Ali’nin ekonomik kifayetsizlik sebebiyle pek bir yol alamama-

sıdır. Bu dönemde tahtta bulunan Sultan II. Abdülhamit, çok önem verdiği maarif sisteminin iyileştirilmesi ve Ermenilere Islahat projelerini uygulamaya koymak istediye de ekonomik yetersizlikler sebebiyle özellikle de Ermenilere Islahat projesini bir türlü icra safhasına koyamamıştı. Hiç şüphesiz iç ve dış siyasette Osmanlı’nın en mahir padişahı olan Sultan II. Abdülhamit, projeye kaynak bulmak için İngiltere ve diğer Avrupa devletlerine kerrat ve merrat ile müracaat ettiyse de kendisine verilen her türlü vaat ve sözler hiçbir zaman tutulmamıştı. Bu teşebbüslerden sonra Sultan, Avrupa devletlerinden ümidini kesmiş ve Düvel-i Muazzama’nın Ermenilere reform meselesiyle ilgilenmeyip bu meseleyi sadece Devlet-i Aliyye’yi zayıflatmak amacıyla kullandıkları hükmüne varmıştı.⁸⁴

Dördüncü sebep ise, Osmanlı idare sistemindeki bozulmalar ve yönetimde gösterdiği zafiyetleridir. İdareciler pek çok zaman keyfi davranabiliyor ve halka zulümler yapıyorlardı. Bu durum ise bir yandan halkın Ermeni çetelerine katılmalarına yol açarken diğer yandan ise yabancı konsoloslukların devletin içişlerine karışmalarına fırsat teşkil ediyordu.⁸⁵

Yine bu durum özellikle Sevk ve İskân ya da Münakale hadisesinin vuku bulmasından sonra Osmanlı için büyük bir sorun teşkil edecekti. Kararın çıkmasını fırsat bilen ve durumdan vazife çıkaran bazı idareciler Sevk ve İskân hadisesini fırsat bilerek görevlerini su-istimal etmişlerdir. Bu türlü su-istimallerin yapıldığına şahit olanlardan biri de o dönemde Trabzon’da görev yapan İtalyan konsolosuydu.⁸⁶

(83) Mustafa Sıtkı Bilgin, “Arşiv Belgelerine Göre Fransız İsgali Altındaki Maraş’ta Ermeni Faaliyetleri”, *Maraş Tarihi ve Sanatı Üzerine* (editörler: Mehmet Özkarca ve diğerleri), (KSÜ, 2008), ss.241-242.

(84) Mustafa Sıtkı Bilgin, “Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Diplomatik Mücadelesi, (1878-1894)”, *Erciyes Üniv-Neveşehir Üniv. II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS II)*.

(85) Layard’dan Salisbury’ye 25 Kasım 1879, FO 881/4072; İstanbul, Malett’ten Sir E. Grey’e, 25 Eylül 1914, FO 371/2137.

(86) *Armenia: Political and Ethnic Boundaries 1878-1948*, (ed.) Anita L.P. Burdett, London, 1998, s.349.

Tehcir meselesi konusunda geniş bir şekilde incelemesini yaptığımız Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen sonuçlarla İngiliz arşiv kayıtlarından edinilen bilgilerin, Büyük Savaş'ın ilk yılları hariç, büyük ölçüde birbirleriyle örtüştüğü görülmektedir. İngiliz arşivlerinde özellikle de İngiltere'nin Ermeni hamiliği rolünü üstlendiği Berlin Antlaşmasından 1920'li yıllara kadar olan dönemde Osmanlı-Ermeni ilişkileri ve Tehcir meselesiyle ilgili yüzlerce belge bulunmaktadır.

1878 yılından 20'inci asrın başına kadar olan dönemde İngiliz Arşiv belgeleri; Ermeni komitecilerin faaliyetleri, çıkardıkları isyanlar ve yaptıkları zulümler konusunda genelde objektif değerlendirmelerde bulunurken isyancılara destek vermesi sebebiyle Rusları suçlamaktadır.⁸⁷

Ancak, İngilizlerin bu değerlendirmeleri Büyük Savaş'ın başlamasından sonra değişmeye başlamıştır. Zira İngiltere Birinci Dünya Harbi'nin başlamasından sonra müttefik kazanmak, savaşı kendi lehine çevirmek ve özellikle de Osmanlı Devleti'ni bir an önce savaştan düşürmek amacıyla her türlü aracı meşru görmüş ve bu araçlardan biri olan 5'inci kol ve propaganda faaliyetlerini yoğun bir şekilde kullanmıştır.

Dolayısıyla İngiltere'nin müttefik kazanma faaliyetlerinin bir hedefi de Ermeni, Arap ve Yahudi milletlerinin desteğini kazanmaktı. Bu dönemde Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Londra'ya gönderdiği bir telgrafta İngiltere'nin bu hedefini şu şekilde ifade etmişti:⁸⁸

...elde ettiğimiz bilgilere göre, İttifak devletleri İtilaf devletlerinin teşkil etmiş olduğu ve arkasında uluslararası Yahudi gücünün bulunduğu Arap-Ermeni bloğundan dolayı büyük bir dehşete kapılmışlardır. Böyle bir blok, İttifak güçlerinin Yakındoğu ve Arabistan'daki planlarını bozacağından dolayı bu üçlü bloğu yıkmak için ellerinden geleni yapmak istemektedirler.

Önce Almanya'ya yönelen İngiliz propaganda faaliyetleri, savaşa girmesinden sonra Osmanlı Devleti'ni de hedef almaya başlamıştır. İngiltere, Osmanlı'ya karşı kullanacağı malzemeyi de bulmakta zorlanmamıştı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ermenilerle ilgili yapacağı propaganda faaliyetleri özellikle ABD'yi savaşa girmeye ikna etme hususunda işe yarayacaktı. Ayrıca, Yakındoğu ve Hindistan'da Türkler lehine oluşmuş olan yakınlık ve sempatiyi zayıflatmak için Ermenilerle ilgili yayınlanması planlanan katliam hikâyelerinin faydalı olacağı düşünülmüştü. İngilizler propaganda malzemelerini toplamak ve bununla ilgili faaliyetleri yürütmek için Wellington House'da 'War Propaganda Bureau' (Savaş Propaganda Bürosu) adlı özel bir birim kurmuşlardı.⁸⁹

İngiliz propagandaları kısa zamanda etkisini göstermiş olacak ki 23 Mart 1915 tarihinde 'Amerikan Ermeni Milletini Müdafaa Komitesi' başkanı İngiliz Dışişleri Bakanına Ermenilerin itilaf devletlerine nasıl yardımcı oldukları hususlarında şu bilgileri vermişti:⁹⁰

Ermeniler savaş başlar başlamaz Fransa ve Rus cephelerine savaşmak için binlerce gönüllü gönderdiler. Özellikle Rus cephesine 'zalim Türk idaresine' karşı savaşmak için gittiler. Amerikan Ermeni Milletini Müdafaa Komitesi bir yandan Kafkasya'ya savaşçılar göndermeye çalışırken diğer taraftan ise Rus bayrağı altındaki Ermenistan'a gelen mültecilere yardım için yoğun çabalar sarf etmektedir. Ayrıca komitemiz Türklerin Mısır'a karşı yapacağı taarruzu önlemek için Kilikya'ya gönüllüler göndermeyi planlamaktadır. Ermeni isyan hareketleri denizden başlayarak, Gavur dağından devam ederek Maraş, Findıcak, Zeytun, Fırnız, Haçın, ve Sis mintükaları-

(87) İngiliz Dışişleri Bakanlığı Tarafından Ermeni Meselesiyle İlgili Hazırlanan Rapor, 29 Haziran 1895, FO 881/6645; İstanbul, Malet'ten Sir E. Grey'e, 25 Eylül 1914, FO 371/2137.

(88) Arbur, Kahire'den Cidde'ye, 24 Aralık 1917; Mısır Yüksek Komiserliğinden Balfour'a, 25 Aralık 1917 FO 141/430.

(89) Kamuran Gürün, 'İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divanı Harbi', I. Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi, C.1, ss.54-55.

(90) Amerikan Ermeni Milletini Müdafaa Komitesinden Sir Edward Grey'e, 23 Mart 1915, FO 371/2485.

nı kapsayacak şekilde Toros'lardan deniz kıyısına kadar bir savaş bölgesi oluşturmayı planlamaktadır. Bu planların başarıya ulaşması için İngiliz ve Fransız yardımları da gerekmektedir. Bu yardımların nasıl olacağı ve savaş planlarınız hususunda lütfen bizi bilgilendiriniz.

Şüphesiz ki genelde İtilaf devletlerinin özelde ise İngiliz propaganda faaliyetlerinin en meşhuru ve en etkili Türkler aleyhine yazılmış ve genelde önyargıları ihtiva eden 'Blue Book' (Mavi Kitap) adlı 1916 yılında yayınlanmış olan kitaptır. Kitabın asıl yazarının ünlü tarihçi Arnold Tynbee olmasına rağmen James Bryce (Lord Bryce) olarak dünya kamuoyuna lanse edilmesi, aynen kitaptaki bilgilerin dünya kamuoyunu yanıltmayı hedeflemesi gibi bu bilgileri kitap haline getiren kişinin de hilaf-ı hakikat olarak belirtilmesi kamuoyunu yanıltmaya yönelik bir girişimdi. Zira Lord Bryce ABD devlet organları ve kamuoyu tarafından tanınan ve sevilen birisidir ve Amerikan devlet ve kamuoyunu Ermeni meselesinde etkilemek amacıyla kitabı kendisinin yazdığı belirtilmiştir. Lord Bryce ayrıca 1880'li yıllardan beri Türk karşıtlığı ve Ermeni propagandistliği yapmakla meşhur olan bir İngiliz Parlamenteriydi.⁹¹

Lord Bryce, 6 Ekim 1915 tarihinde Lordlar Kamarasında sözde Ermeni kıyımıyla ilgili yaptığı konuşmada 'İngiltere Hükümetinin konuyla ilgili olarak resmi bir bilgiye sahip olmadığını ancak bu bilgilerin bazı kaynaklara dayandığını' ifade etmişti. Bilgi kaynakları olarak 'misyonerler özellikle de Amerikan misyoner raporları ve çeşitli Ermeni kaynaklarının' isimlerini zikretmiştir. Bryce, bu kaynaklara göre '800 bin Ermeni'nin yok edildiğini' konuşmasında belirtmiştir.

Ne var ki, bu kayıpların sebepleri arasında memurların su-istimalleri yanında yol ve coğrafi şartların olumsuzluğu ve çeşitli hastalıkların yaygınlığı ve iaşenin yetersizliği gibi sebepleri de zikretmiştir. Ancak, Bryce'in Lordlar Kamarasındaki konuşmasında Ermeni kayıplarıyla ilgili verdiği rakamla Mavi

Kitap'ta belirttiği rakam arasında çelişki bulunmaktadır. Lord Bryce mezkûr kitapta savaştan önce Osmanlı Devleti sınırları içerisinde '1.800.000 Ermeni nüfusu bulunduğunu, bunun 600.000'inin katledildiği, 600.000'inin yurtdışına sürüldüğünü 300.000'in Ermenistan'a gittiğini ve kalan 300 bin Ermeni'nin de İstanbul'da bulunduğunu' iddia etmişti.⁹²

Tarihçi Tynbee ise, daha sonra kaleme aldığı kitabında, Mavi Kitap'ın savaş dönemi şartları içerisinde propaganda amacıyla hazırlanıp yayınladığını ifade etmektedir. Tynbee ayrıca, Türklerle Ermeniler arasında meydana gelen hadiselerin iki tarafının olduğundan ve karşılıklı etki-tepki çerçevesinde patlak verdiğinden hareketle hiçbir kimse ya da milletin tek tarafı olarak suçlanamayacağını belirtmekten de çekinmemiştir.⁹³

Ancak, Batılı ve Ermeni tarihçiler arasında; Mavi Kitap, bazı misyoner kurumlar, Hıristiyan yardım kuruluşları ve birtakım Ermeni kuruluşlarına dayanarak gerek Ermenilerin genel nüfusu ve gerekse de Sevk ve İskân hadisesi esnasındaki Ermeni kayıpları hususunda verdikleri bilgilerde birbirlerini hiç tutmayan büyük farklılık ve tezatlar ortaya çıkmaktadır. Bu tezat ve farklılıkların sebebi ise bu kaynakların hiçbirisinin, Lord Bryce'nin dediği gibi 'resmi bilgiye sahip olmamasıdır' ve bu bilgilerin sadece tahminlere dayalı olmasından ileri gelmektedir.

Ermeni Patrikhanesi 1914 yılı öncesi Osmanlı sınırları içerisindeki Ermeni nüfusunu 1.915.651 olarak belirtirken, Dr. Johannes Lepsius 1.500.000 rakamını telaffuz etmiş, H. Pastırmacıyan ise 1.700.000 rakamından bahsetmiştir. Buna karşılık daha tarafsız kaynaklar ise Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında resmi olarak tespit ettiği 1.161.169 rakamına yakın bir sayıyı doğru kabul etmişlerdir. Bun-

(91) Mustafa Sıtkı Bilgin, "Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Diplomatik Mücadelesi, (1878-1894)", *Erciyes Üniv.-Neuşehir Üniv. II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS II)*; Osman Kılıç, "Ermeni İddialarının Temel Kaynaklarına Dair", *II. Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi*, C.2, ss.638-639.

(92) *Armenia: Political and Ethnic Boundaries 1878-1948*, ss.349, 537.
(93) Arnold Tynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations*, Boston, 1922, ss.vii-viii, 50.

lar arasında Stanford J. Shaw Ermeni nüfusunu 1.294.851 olarak verirken, H. Lynch 1.324.246, L. De Constenson 1.400.000 ve olarak belirtmişlerdir. Fransa tarafından 1897 yılında yayınlanan Sarı Kitap'ta ise Ermeni nüfus ise abartılı olarak 1.475.000 olarak verilmiştir.⁹⁴

İngiliz arşiv belgelerinde ortaya çıkan nüfus oranları Osmanlı nüfus istatistikleriyle benzerlik göstermektedir. İngiltere'nin doğu konsolosluğundan elde edilen verilere göre 1870 yılında Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları beş vilayette (Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakir, Harput/Mamuretü'l-Aziz) nüfusları toplamı 566.297 olarak verilmiştir. Müslüman nüfus ise 1.233.402 olarak belirtilmiştir. 1890 yılında ise aynı bölgelerde 512.372 Ermeni, 1.432.075 Müslümanın yaşadığı belirtilmiştir.⁹⁵ İngiliz istatistiklerine göre doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilerin nüfuslarının genelde Müslüman nüfusun üçte biri kadar olduğu görülmektedir. Nitekim bu durum 1914 yılına ait İngiliz belgelerinde de doğrulanmaktadır.

1914 yılı Şubat ayında Ermenilere İslahat meselesi İngiliz ve Rus elçileri arasında görüşüldüğü sırada, Sir Louis Malett'in, İngiliz elçisi, beş vilayetteki Ermeni nüfusunun oranının üçte bir olduğu gerçeğinden hareketle bu bölgelerde yaşayan Ermenilere belediye, vilayet ve diğer idari yönetimlerde 1/3 oranında temsil hakkının verilmesinin uygun olacağını belirtmişti. Ancak, Sazanof, Rus elçisi, böyle bir ıslahat projesiyle otonom bir Ermenistan'ın kurulamayacağından hareketle, İngiliz elçinin bu önerisine şiddetle karşı çıkmış bunun ancak, doğudaki vilayetlerin yönetimlerinde Ermenilerin azınlıkta kalmasına yarayacağını ve dolayısıyla da bunun kabul edilmesinin mümkün olamayacağını bildirmişti. İngiliz elçi ise cevaben Sazanof'un bu itirazının Ermenilere İslahat Projesini baltalamaktan başka bir işe yaramayacağını ifade etmişti.⁹⁶

Sevk ve İskân sırasında meydana gelen Ermeni kayıpları hususunda, Osmanlı arşiv verileri Batılı ve Ermeni tarihçilerin ortaya koydukları bilgilerin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Osmanlı kayıtlarını inceleyen tarihçilere göre, Sevk ve İskân esnasında meydana gelen Ermeni kayıplarının 200 bin civarında olduğu tespit etmişlerdir.⁹⁷

Savaş dönemi yıllarında İngiliz belgelerinde çokça yer kaplayan ve genelde tek taraflı olarak ele alınan meseleler arasında bulunan Ermeni nüfusu ve sözde Ermeni katliamı konularının 1920'li yıllardan sonra nispeten daha tarafsız bir şekilde İngiliz yetkililer tarafından değerlendirildiği görülmektedir.

Bu dönemle alakalı inceleme konusu yaptığımız İngiliz belgeleri, Berlin'deki İngiliz Askeri Ataşeliğinde görevli Binbaşı Ivory Hedley ile Enver Paşa arasında geçen konuşma raporlarını içermektedir. Bu raporlar daha sonra Binbaşı Hedley'den aynı bölgede görevli İngiliz askeri ataşesi Tuğgeneral Neill Malcolm'a onun vasıtasıyla da İngiltere Savaş Bakanlığı, İngiliz Askeri İstihbaratı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır. Dolayısıyla, belgeler Berlin'den giden raporların Londra'da nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulduğunu da ortaya koymaktadır. Belgelerin ihtiva ettiği konuşma ve yazışmalar 6 Ocak 1920 tarihinde başlamış ve 26 Mart 1920 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un bu yazışmalara son verilmesini istemesiyle bitmiştir.

Birkaç defa tekrarlanan bu görüşmelerin sonlarına doğru Binbaşı Hedley Ermeni

(94) Yusuf Sarıay, "Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri", *I. Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi*, C.1, s.231; Kemal Çiçek, "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme" *Akademik Bakış*, c.3, S.6, 2010, ss.8-9; Yusuf Halaçoğlu, "Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı", www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/01.pdf, s.25.

(95) Clifford Lloyd'dan, Erzurum, Sir William Whit'e, İstanbul, 14 Mayıs 1890, FO 78/4334.

(96) Sir Louis Malett'ten İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 1 Şubat 1914, FO 371/2116.

(97) Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, s.142; Halaçoğlu, 'Ermenilerin Suriye'ye Nakli', s.21; Çiçek, "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri", ss.8-9; Sarıay, "Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri", s.231.

kıyımı hususunda soru sorunca Enver Paşa şu açıklamaları yapmıştı: 'son zamanlarda güney bölgesinde Ermeni isyan kuvvetlerinin yok olmalarıyla sonuçlanan ayaklanmaları Fransızlar kıskırtmıştı. Fransızlar Ermeni alayları kurmuşlar ve bunları Milli Mücadele güçlerine karşı silahlandırmışlardı. Maraş bölgesinde sözde Ermeni katliamlarından bahsedilmekte ise de bu olayın aslı silahlı azınlık grupların çoğunluk olan Türk güçleri karşısında savaşı kaybetmeleri idi. Bu gayet tabii olmakla birlikte asla bir katliam değildir'. 1915-16 (tehcir) yılındaki sözde Ermeni katliamlarıyla ilgili ise Enver Paşa şu açıklamaları yapmıştı:

Rus ordusu kendisine (Türk kuvvetlerine) kuzeyden çok kuvvetli bir şekilde baskı yaptığı anda Rus kıskırtmaları neticesinde Ermeniler de cephe gerisinde ayaklanmıştı. Türk kuvvetleri aynı anda (cephe önünde ve gerisindeki) durumlarla uğraşacak güçte olmadığı için cephe gerisindeki isyanın bastırılması bir zorunluluk olmuştu.

Binbaşı Hedley raporunun devamında Enver Paşa'nın bu olayın da bir 'katliam olmadığını' dediğini belirtmişti.⁹⁸

Daha sonra İngiliz Binbaşı'nın zapta geçirdiği bu konuşma tutanakları General Malcolm vasıtasıyla İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderilmiştir. Bu raporları gözden geçiren İngiliz Ordu Konseyi (Army Council), ellerinde mevcut bilgilere dayanarak 'Enver Paşa'nın güney bölgesinde ve Maraş'ta meydana gelen Ermenilerle ilgili hadiselerle ait verdiği bilgilerin doğru olduğunu' tasdik ederek bunun Lord Curzon'a iletilmesini istemişlerdi.⁹⁹ Ancak, her ne kadar İngiliz askeri otoriteleri Enver Paşa ile başlatılan askeri temaslara devam etmeye taraftar idiyeler de İngiliz sivil makamları bu durumdan memnun değillerdi. Bu sebeple bu tarihten sonra bu temaslara devam ettirilemedi. Nitekim Lord Curzon Ordu konseyine yazdığı bir yazıda Enver ve Talat Paşalar'la daha fazla temaslarda bulunulmasına taraftar olmadığını bildirerek Berlin'deki İngiliz askeri ataşeliği-

ne de bu yönde hareket edilmesi konusunda talimat verilmesi isteğini bildirmişti.¹⁰⁰

Sonuç

1915 yılı öncesi ve sonrası Türk-Ermeni ilişkilerini ihtiva eden bir döneme tekabül eden Sevk ve İskân ya da Münakale hadisesinin Osmanlı Tarihinin en tartışmalı konularından biri olduğuna şüphe yoktur. Bu durumun belli başlı sebepleri arasında; bu dönemin genelde dünyanın ve özelde de Osmanlı Devleti'nin şahit olduğu en büyük ve kanlı bir savaş dönemine rastlaması, savaş dönemi şartlarının Türk-Ermeni ilişkilerini çok menfi bir yönde etkilemesi, özellikle dış dinamiklerin etkisiyle Türk-Ermeni münasebetlerinin kopma noktasına gelmesi gibi nedenler sayılabilir.

Muhakkak ki I. Cihan Harbi döneminde savaşın en yoğun olarak cereyan ettiği bölgelerin başında Osmanlı Devleti coğrafyası gelmekteydi. Bir taraftan kendi coğrafyası içerisindeki Kafkasya, Çanakkale, Irak, Suriye-Filistin ve Kanal cephelerinde mücadele ederken diğer taraftan ise kendi sınırları dışında Romanya, Makedonya ve Galıçya cephelerinde savaş vermişti. Osmanlı Devleti savaşın faturasını yaklaşık üç milyon sivil ve askeri canın kaybedilmesiyle ödemişti. Böyle bir felaket döneminin başlarında ortaya çıkan Sevk ve İskân hadisesinin başlangıcına giden süreç nasıl ortaya çıkmıştı. Yerli ve yabancı arşiv belgelerinden elde edilen veriler bize bu konuda kılavuzluk etmektedir.

Meselenin köklerine inilecek olursa, 19'uncu yüzyılın başlarına kadar gitmek gerekir. İç ve dış saiklerin etkisiyle Osmanlı Devleti'nin 1839 ve 1856 da ilan ettiği fermanlar ve 1863'de yayınladığı Ermeni Kilisesi Nizamnamesi ile Ermeniler ve diğer Hıristiyan topluluklarla ilgili yapmış olduğu tüm sosyal, hukuki ve siyasi düzenlemeler Gayrimüslim-

(98) Albay Hedley'den Tuğgeneral Neill Malcolm'a, 25 Şubat 1920, WO 37/5620.

(99) B.B. Cubitt, Ordu Konseyi Sekreterinden, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığına, 10 Mart 1920, WO 37/5620.

(100) Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığından Ordu Konseyi Sekreterliği'ne, 26 Mart 1920, WO 37/5620.

ler üzerinde bütünleştirici bir etki yapacak yerde tam tersi ayrıştırıcı bir ortamın oluşmasına sebep olmuştu. Bunun neticesinde Tanzimat reformlarının hedeflediği “Osmanlı vatandaşlığı” oluşturma siyaseti sekteye uğradığı gibi bahsi geçen yeni düzenlemeler, Ermenilerin kendilerine sağlanan hak ve imkânları istismar etmelerine ve devleti yıkmak için kullanmaya çalışmalarına sebep olmuştu.

Oysaki 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermeni vatandaşlarının gayet müreffeh yaşadıkları görülmektedir. Ülkenin hemen her bölgesinde güven içerisinde yaşayan Ermenilerin can, mal, ırz ve namusları devlet tarafından emniyet altına alınarak; kendi din ve mezheplerini serbestçe yaşamaları sağlanmıştır. Ekonomik açıdan bakıldığında ise, devlet her türlü kolaylığı ve imkânı Ermeni zanaatkârlara sağlamış, ticaretle uğraşmalarını teşvik etmiştir. Bu sağlanan kolaylıkların da etkisiyle Ermenilerin ekonomik durumunun Türk vatandaşlarından daha iyi bir duruma gelmiştir. Ermeniler, Osmanlı Devletinin kendilerine verdiği serbestçe yaşama imkânına binaen devlete gösterdikleri sadakatle Millet-i Sadıka unvanını almışlardır. Ermeniler, bürokraside de gerek Türkçeyi iyi bilmeleri ve konuşmaları, gerekse Türk âdetlerini benimsemeleri sebepleriyle Osmanlı Devletinin özel ve ehemmiyetli birimlerinde idareci ve memur olarak görev almışlardır.

Ancak, 19’uncu yüzyılın ikinci yarısında Millet-i Sadıka düzeninin bozulmasından sonra Sevk ve İskân hadisesine kadar uzanan süreçteki Türk-Ermeni ilişkilerine dair meselelerin özünü tarihi bir perspektifle belki şu şekilde özetlemek mümkündür. Anadolu’da 1880’lerden sonra başlayan Ermeni isyan ve katliamlarına karşı önce tek tek Anadolu illerinin kendilerini müdafaa etmeleri ve sonra da I. Dünya Harbi esnasında topyekûn bir Ermeni isyan ve katliamına karşı, Osmanlı devletinin kendi varlık ve bütünlüğünü müdafaa etme kararını almasından sonra Türk-Ermeni ilişkilerinde bir tarihi kırılmanın yaşanması

hadisesidir. Bir diğer ifadeyle belirtilecek olursa, Osmanlı-İngiliz Arşiv belgelerinin de serahatle ortaya koyduğu gibi, ‘1915 ve 1916 yıllarında meydana gelen olaylar bir iç savaşı (Civil War)’ ve bu iç savaşın neticesinde de ‘ekseriyet olan Müslümanların ekalliyet olan Ermenilere galebe çalmasıydı.

Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasını bağımsız bir devlet kurmak için fırsat gören Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti’ne karşı başta Rusya olmak üzere İtilaf Devletleriyle işbirliği içerisinde girmesi üzerine 24 Nisan 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti çıkardığı bir genelgeyle Ermenilerin kurdukları komite ve dernekleri kapatarak Ermeni elebaşlarını tutuklamaya başlamıştır. Bunun sonrasında da Ruslarla işbirliği yapan bölgeler başta olmak üzere Anadolu’da Ermeni vatandaşlara yönelik Sevk ve İskân kararının uygulamasına başlanmıştır.

Her ne kadar Osmanlı Hükümeti, Ermeni iskânı sırasında gerekli her türlü önlemleri almaya çalışmışsa da savaş döneminde bulunmanın da etkisiyle çok başarılı olamamıştır. Ancak, Ermeni kayıplarının ortaya çıkmasında Osmanlı memurlarının acizliğinden ziyade savaş ortamı ve coğrafi şartların zorluğu, hastalıkların yaygın olması ve iaşe temininde meydana gelen sıkıntılar gibi sebepler büyük rol oynamıştır. Sevk ve İskân esnasındaki Ermeni kayıpları hususunda, Ermeni ve Batılı kaynaklar resmi ve güvenilir olmayan tahminlere dayalı olarak gayet mübalağalı rakamları zikrederken, resmi ve güvenilir kayıtlar ise daha tutarlı ve gerçeğe yakın bilgiler vermektedir. Ermeni nüfusunun toplamına dair İngiliz belgelerinin ortaya koyduğu bilgiler Osmanlı arşiv kayıtlarıyla da büyük benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik, dolayısıyla, Osmanlı resmi kayıtlarındaki bilgilerin doğruluğu ve güvenilirliği hususunda oluşmuş olan kanaatleri takviye etmektedir. Ancak, bu konuda diğer ilgili ülke arşivlerinin de taranmasına ve daha başka mukayeseli arşiv çalışmalarının yapılmasına da ihtiyacın olduğu aşikârdır.